

HES YAPIM SÜRECİ, AŞAMALARI VE ETKİLERİ

Doç. Dr. Emrah FİRİDİN

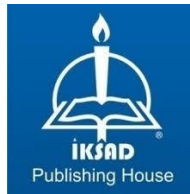

İKSAD
Publishing House

HES YAPIM SÜRECİ, AŞAMALARI VE ETKİLERİ

Doç. Dr. Emrah FİRİDİN¹

DOI: <https://www.doi.org/10.5281/zenodo.18111107>

¹ Karadeniz Teknik Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü
ORCID No: 0000-0002-2957-7407

Copyright © 2025 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social Research Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2025©

ISBN: 978-625-378-506-2

Cover Design: İbrahim KAYA

December / 2025

Ankara / Türkiye

Size: 16x24cm

ÖNSÖZ

Değişen ekonomik, toplumsal ve çevresel koşullar ülkeleri yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanıma teşvik etmektedir. Dolayısıyla ülkeler sahip olduğu tüm bu kaynaklardan yararlanabilme yoluna gitmişlerdir. Ülkemiz yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarından biri olan suyu da kullanarak, ekonomiye ve üretime enerji sağlayacak olan HES yatırımlarına ağırlık vermiştir. HES yapım süreçleri; kalkınma hedefleri, toplumsal talepler ve çevresel etkilerin birlikte dikkate alınması gereken ve kurumsal yapıların ve mevzuatın bu etkiler azami ölçüde dikkate alınarak biçimlenmesi gereken bir olgudur. Tezden türetilmiş olan bu çalışmaya katkıları olan değerli hocam Doç. Dr. Abdullah Uzun'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
GİRİŞ.....	1
1. YENİLENEBİLİR ENERJİ	4
1.1.Hidroelektrik Santralleri	5
1.1.1. Türkiye'de Hidroelektrik Santralleri ve Hedefler	7
1.1.2. HES'lerin Faydaları	13
1.2. HES Projelerinin Hayata Geçirilmesi İçin Gereken Adımlar	16
1.2.1. Su Kullanım Hakkı Anlaşması	16
2. ÇEVRESEL ETKİ DEĞERLENDİRMESİ.....	19
2.1. ÇED Süreci ve Aşamaları.....	20
2.1.1. ÇED Raporu Akım Aşamaları	23
2.2. ÇED Kriterleri ve Dayanakları	29
3. ÇEVRE ETKİ DEĞERLENDİRMESİ VE DIŞSALLIKLARI	32
3.1. Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Sorunlar	32
3.1.1. ÇED Sürecinde İyi Yönetişim Açısından Katılım.....	36
4. HALKIN KATILIMI TOPLANTISI.....	42
4.1. Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Halkın Katılımı Toplantıları....	45
4.2. Halkın Katılımı Toplantılarının Uygulamadaki Sorunları.....	48
4.3. İdarenin Yapı ve İşleyişinden Kaynaklı Sorunlar.....	49
4.4. Bazı Ülkelerde ÇED ve HKT Süreçlerinde Dikkat Edilen Hususlar...	52
5. HES YAPIM SÜRECİNDE KARŞILAŞILAN OLUMSUZLUKLAR	58
5.1. Kamulaştırma ve Ortak Yazar.....	59
5.2. HES'lerin Çevreye Maddi Zararları	60

5.3. HES'lerin Manevi Zararları	61
5.4. Yurttaş Yalnızlığı	63
5.5. HES Yapım Sürecinde İyi Yönetişim Önündeki Engeller.....	67
SONUÇ	71
KAYNAKÇA.....	73

GİRİŞ

Dünya enerji siyasetinde yaygın olan eğilim, sürdürülebilirlik, küresel iklim değişikliğiyle mücadele ve enerji ihtiyacının karşılanması konusunda alternatifler üretme gibi nedenlerden dolayı yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmasıdır. Yenilenebilir enerji kaynaklarından biri olarak kabul edilen HES'ler, elektrik enerjisi üretimi için tercih edilen araçlardan bir tanesidir. Türkiye enerji üretiminden kendi öz kaynaklarından yararlanması gereken bir ülkedir. Dolayısıyla elektrik üretimini yerli, yenilebilir ve temiz enerji kaynaklarını kullanarak sağlamaya çalışma çalışmaktadır. Türkiye'nin elektrik ihtiyacının karşılanması açısından HES'ler önemli enerji yatırımları olarak görülebilir. Hükümet tarafından HES'lerin yapılış nedenleri onların; yerli, yenilenebilir ve temiz bir enerji kaynağı olmalarıdır. Suyun akım gücü kullanılarak elektrik enerjisi sağlayan HES'ler akarsular üzerine kurulmaktadır. Dolayısıyla, kurulacakları çevreye etkileri kaçınılmaz olarak olacaktır. Bu etkileri azaltmak ya da ortadan kaldırmak adına, HES inşaatına başlamadan önce uyulması gereken bir süreç belirlenmiştir. Projenin çevreye ne kadar zararlı etki verebileceği, bunları önlemek için neler yapılabileceği ve projenin çevreye en uygun hale getirilmesi ya da yapılmaması gibi seçenekler üzerinde hesaplar yapılmaktadır. HES projelerinin, dünyanın her yerinde olduğu gibi, çevreye etkilerinin değerlendirilmesi için raporlar hazırlanmaktadır. Bu raporların hazırlanmasındaki amaç, yapılacak faaliyetin çevreye olan etkilerini ölçerek, gerekli önlemleri almaktır.

HES projelerinin yapımı için gereken bir süreç vardır. HES projelerine başlanabilmesi için, su kullanım hakkı anlaşması ve ÇED raporu gibi hak ve belgelere ihtiyaç duyulmaktadır. Bazen, HES yapım sürecinde gerekli belgelerin içeriği konusunda sıkıntılar yaşandığı söylenebilir. Hazırlanan raporlar ve halkla olan ilişki anlamında da sorunlar yaşanabilmektedir. Halkın HES yapım sürecine karşı çıkmasındaki zihinsel yapının ise tam olarak dikkate alınmadığı görülebilmektedir. Netice olarak karşılaşılan olumsuz durumlar, iyi yönetim ilkelerinin uygulanmasını etkilemektedir. Yönetişim aktörleri arasındaki güveni zedelemektedir.

HES'lerin inşası sırasında uygulanabilecek iyi yönetim süreç ve ilkeleri; devlet dışı aktörlerin de yönetim sürecinde yer aldığı bir modeli gerektirmektedir. Yönetişimin etkili olabilmesi devletle beraber, özel sektör ve

yerel halk/STK'ların da içerisinde bulunduğu bir yapı içerisinde, iyi yönetim ilkeleri dâhilinde işlerin görülmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, HES'lerin yapımı, karar almanın en az üç aktörlü katılımın sağlanmasıyla olabileceği bir süreci ifade etmektedir. Halkın yapılacak işlerle ilgili olarak bilgilendirilmesi ve onları yapılacak işle ilgili olan süreçte etkin bir aktör olarak konumlandırma, sürecin halk tarafından daha meşru görülmesine ve sahiplenmesine neden olabilir. İyi yönetim ilkelerine uygulamada/sahada yeterince ya da hiç önem verilmemesi, HES yapım sürecinde karşılaşılan sorunların derinleşmesinde etkin bir rolünün olduğu söylenebilir. Şeffaflık, hesap verebilirlik, katılım, hukuka uygunluk ve etik gibi iyi yönetim ilkelerinin etkin bir şekilde uygulanması HES yapım süreçlerinde karşılaşılan sorunların önemli bir bölümünün ortaya çıkmasına engel olabilir. Aynı şekilde, demokratik değerler olarak da sıralanabilecek; vatandaşlık, katılımcılık ve hukuka uygunluk gibi kavramlar iyi yönetişimin sağlanabilmesi ve sorunlara çözüm olabilmesi açısından işlevsel olabilir. HES projelerinin yapımı için yürütülen sürecin “Yap-ılan et ve savun” şeklinde olduğu, yerel halk ve STK'lar tarafından dile getirilmektedir. HES yapım sürecinde karşılaşılan sorunların birçoğunun çözülebilmesi, yerel halkın ve STK'ların iyi yönetim ilkeleri çerçevesinde, devlet ve özel sektör kuruluşlarıyla sürecin başından itibaren bir araya gelebilmesiyle sağlanabilir.

Yenilenebilir enerji kaynakları dendiğinde akla; su, rüzgâr ve güneş enerjisi gelmektedir. Günümüz dünyasında, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmasına yönelik politikaların hem iktidarlar hem de uluslararası kuruluşlar tarafından benimsendiği söylenebilir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmasının birçok nedeni vardır. Bunlardan ilki, yenilenebilir enerji kaynakları muadili olan fosil yakıtlara göre çok daha temiz ve çevre dostu olması yönündeki değerlendirmelerdir. Dünyamız hava, su ve toprak kirliliğiyle mücadele etmektedir. Yenilenebilir enerji kaynakları, çevreye daha fazla zarar vermenin önüne geçebileceği için tercih edilmektedir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmasına yönelik ikinci neden sürdürülebilirlikle ilgilidir. Sürdürülebilirlik, fosil enerji yakıtlarının sınırlı kaynaklar olması nedeniyle sağlanamayabilir. Yenilenebilir enerji kaynakları olan su, rüzgâr ve güneş doğada sürekli bulunabilecek kaynaklardır.

Ülkeler bu kaynaklara yatırım yaparak, sürdürülebilir enerji kullanımı sağlayabilirler. Beraberinde, üretimin ve ekonominin devamlılığı da sağlanabilir.

Yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarından en yüksek seviyede yararlanmak için kullanılan yöntemlerden birini Hidroelektrik Santralleri (HES) projeleri oluşturmaktadır. Özellikle, Doğu Karadeniz Bölümü'nde yoğunlaşan HES'ler, suyun düşüşünden elde edilen hidrolik enerjinin elektriğe çevrilmesi süreciyle üretim yapmakta ve Doğu Karadeniz'de genel olarak Nehir Tipi HES olarak inşa edilmektedirler. HES'lerin yapılmasındaki amaç ülkenin, elektrik enerjisi potansiyellerinden bir tanesi olan “su”dan faydalanmaktır. 62. Hükümette Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı olan Taner YILDIZ (Şimşek, 2013); “Doğu Karadeniz bizim için özellikle HES alanında büyük önem arz eden bir bölgemizdir. Bölge, son 10 yılda yapılan yatırımlarla özellikle hidroelektrik alanında önemli bir çekim merkezi haline geldi. Bölgede enerji üretimine yapılan yatırımlar tamamlandığında ciddi bir enerji üretimi sağlanacak. Böylece hali hazırda ülkemizin enerji ihtiyacını karşılamada güçlü bir rol üstlenen Doğu Karadeniz Bölgesi önemini daha arttıracak” ifadeleriyle HES projelerinde ağırlığın Doğu Karadeniz'de olacağını belirtmiştir. Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın “Su Akar Türk Bakar” düşüncesinin geride kaldığı yönündeki beyanları, hükümetin, su kaynaklarının sahip olduğu potansiyelden faydalanma yönünde hedefleri olduğunu göstermektedir. Yine bu doğrultuda, 2006'dan itibaren hızlı bir şekilde, Türkiye genelinde ve yoğun olarak Doğu Karadeniz'de akarsuların üzerlerine HES kurmak için projeler hazırlanmıştır. Yapılacak HES'lerle, Türkiye'nin enerji konusunda dışa bağımlılığını, yenilenebilir, temiz ve yerli kaynak kullanarak mümkün olduğunca azaltmak hedeflenmektedir. Fakat suyu diğer yenilenebilir enerji kaynaklarından ayıran bir husus vardır. Diğer yenilenebilir enerji kaynakları olan rüzgâr ve güneş enerjisinin kullanımı, suyun kullanımı gibi değildir. Güneşin ya da rüzgârın yönü, niceliği ve niteliği değiştirilemez. Su ise tüm canlı hayatı etkileyebilecek bir kaynaktır. Suyun niteliksel ve niceliksel değişimi ona bağlı olarak yaşayan ekosistemleri etkileyebilir. Sürdürülebilir çevre hedefinden, canlıların yaşam hakkına ve çevre hakkına kadar birçok konu, HES yapım sürecinde yaşanan tartışmalara neden olan konular olarak

gösterilebilir. Ayrıca kimi zaman sürecin vatandaşla ilişkiler anlamında iyi yönetilememesi de sorunlar arasında gösterilebilir.

1. YENİLENEBİLİR ENERJİ

Fosil yakıt tüketimi – kömür, petrol ve doğal gaz dahil – küresel ısınmaya katkıda bulunan sera gazları salınımına neden olur (Solangi ve Magazino, 2025: 1). Günümüzde enerji kaynaklarından birçok şekilde faydalanılmaktadır. Yenilenebilir enerjiden yararlanmaya yönelik teknolojilerin artması ile hem istihdam artması hem de toplumsal refahın artması hedeflenmektedir (Budak, 2025: 95). Enerji kaynakları, gelecekte de kullanılabilirlikleri, ekonomik olmaları, sağlığa ve çevreye etkileri ve güvenilirlik dereceleri bakımında birbirlerinden farklıdırlar (Keleş ve diğerleri, 2012: 150). Yenilenebilir enerji ile anlatılmak istenen, doğada var olan ve döngüsü devam eden, rüzgâr, su ve güneş enerjileridir. Fosil yakıtlar yenilenebilir enerji kaynaklarından değildir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması, son yıllarda çok fazla üzerinde durulan bir durum olmuştur. Nedeni ise, çevreye daha az zarar vererek sürdürülebilir ekonomi ve çevre gibi hedeflerin gerçekleştirilebilmesidir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi hem geleneksel enerji kaynaklarının üzerindeki baskıyı hafifletecek hem de özellikle gelişmekte olan ülkelerin büyümelerinde hayati bir rol oynayabileceklerdir (UNWCED, 1987: 249). Türkiye’de 2015 yılı sonu itibarıyla, kurulu gücün² %43.2 si, yani 31.605 MW, yenilenebilir enerji kaynaklarından oluşmaktadır (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2016: 67).

Yenilenebilir ve yerli enerji kaynaklarının kullanımı son yıllarda artmış ve bu artışın devam edebilmesi için yeni projeler hazırlanmaktadır. Tüm bu gelişmelere rağmen enerji açısından dışa bağımlılık Türkiye için halen bir sorun oluşturmaktadır. 65. Hükümet Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Berat Albayrak’ın açıklamalarına göre, *“Türkiye’nin gelecekte hedeflediği ekonomik büyümeye ulaşması, bölgesel ve küresel siyasette ağırlığının artması ve ulusal güvenliğini teminat alması için enerjide dışa bağımlılığın sona erdirilmesi hayati önem taşımaktadır. Son dönemde bu anlamda çok ciddi adımlar atılmasına karşın enerjide*

² Bir santralin uygun koşulların sağlandığı takdirde bir saatte üretebileceği en yüksek elektriktir enerjisi.

dışa bağımlılık halen Türkiye'nin yumuşak karnıdır” değerlendirmelerinde bulunmuşlardır (Albayrak, 2017).

Uluslararası Enerji Ajansı'nın yapmış olduğu bir araştırmaya göre, 2035 yılına kadar tahminen enerji tüketiminin %40 oranında artacağı öngörülmektedir (Kaya, 2012: 273). Bu talebi karşılamak adına, yenilenebilir enerji kaynaklarının enerji üretimi için kullanılması yoluna gidilebilir (Adaçay, 2014: 90). Hem talebi karşılama hem de çevreye daha duyarlı olabilmek için yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması hedeflenmiştir. Yenilenebilir enerji kaynaklarından biri olan sudan elektrik elde edebilmek için HES'ler kurulmaktadır. HES'ler akarsuların üzerine "nehir tipi" olarak da nitelendirilen baraj yapılmaksızın kurulan santrallerdir.

1980 sonrasında ise, dünya siyasetinin iki önemli figürü olan, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İngiltere'nin öncülük ettiği "Yeni Sağ" olarak adlandırılan politikaların, günümüz yönetim anlayışı adına önemli bir mihenk taşı olduğu söylenebilir. Özel sektörün ülke içindeki girişimleri artmış, Sivil Toplumun (ST) faaliyetlerinde hızlanma meydana gelmiştir. 1980 sonrası yaşanan gelişimlerin, birçok kavramın ortaya çıkmasına ya da yeniden anlam kazanmasına sebebiyet verdiği söylenebilir. Nitekim 80'li yıllardan itibaren, özel sektör daha önceden devlet tarafından yapılan işleri yapmaya başlamıştır. Dolayısıyla, hizmet sunumu ve yatırım konularında, devlet-vatandaş arasındaki ilişkilerin boyutunda değişim yaşanmıştır. Sorunların çözüme kavuşturulması ve toplumsal taleplerin iletilmesi konularında, yeni aktörlere ve süreçlere ihtiyaç duyulduğu yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Netice olarak, Sivil Toplum Kuruluşları (STK), devlet ve özel sektörün faaliyetlerinden kaynaklı sorunların çözümü konusunda eksiklikleri gidermek için, günümüzdeki anlamda ve daha belirgin olarak, üçüncü aktör olarak ortaya çıkmışlardır.

1.1.Hidroelektrik Santralleri

Su, yenilenebilir enerji kaynaklarından biridir. Su kullanılarak oraya çıkan enerjiye ise hidrolik enerji adı verilmektedir. Hidroelektrik tanım olarak, düşen veya akan suyun yerçekiminden yararlanarak enerji üretimi, HES ise bu enerjinin üretildiği yapıları ifade etmektedir (Ürker ve Çobanoğlu, 2012: 66). Tarihte hidrolik güçten farklı ihtiyaçların karşılanması için yararlanıldığı

bilinmektedir. Günümüzdekine benzer bir şekilde hidroelektrik santrallerinin ilk ve ilkel örneğini, Richart Akwrite İngiltere'nin Derwent Vadisi'nde 1771 yılında kurduğu, 1827 yılında Fransız mühendis Benoit Fourneyron tarafından ilk tribünlü hidrolik enerji santralin kurulduğu bilinmektedir (International Hydropower Association , 2011).

Elektrik enerjisi üretiminde kullanılmak üzere kurulan HES'ler, yapılış şekillerine göre ikiye ayrılmaktadır. İlki suyun önüne baraj kurularak enerji üretimi yapılan Barajlı HES'lerdir. İkincisi, Nehir Tipi (Run of the River) olarak adlandırılan, Barajlı HES'lere göre daha küçük enerji üretim kapasitesi olan HES'lerdir. Nehir Tipi HES'lerde barajlı su biriktirmesi olmaz. Kurulum maliyeti düşüktür. HES çoğu zaman gerekli düşüyü sağlayabilmek için regülatörden uzakta ve su iletim yapısı ile (kanal, boru veya tünel) santrale düşürülür ve böylece elektrik üretilir (YBT, 2011). Doğu Karadeniz'de ikinci HES tipi olan Nehir Tipi HES'ler yoğun olarak yapılmaktadır. Nehir Tipi HES'lerde kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır (ÇOB, 2011: 21-22):

- HES'in regülatöre bitişik olması hali: Düşü, regülatör yüksekliğiyle sınırlıdır. Bu nedenle küçük santrallerdir. Üretilecek enerji miktarı akarsuyun debisine bağlıdır. Bu tip tesislerin çevreye etkisi sıfır olarak kabul edilir.

- HES'in mansapta belli bir mesafede olması hali: Türbin debileri regülatörden santrale bir isale kanalı ya da Tüneli ile iletilir. Kanal var ise yükleme odası vasıtasıyla, Tünel varsa, denge bacası yapılarak cebri borular vasıtasıyla debiler santrale iletilir. Enerji üretiminin daha yüksek olması için bu yöntem daha fazla tercih edilmektedir.

Hem kaynak arzı hem de çevresel etkiler nedeniyle, özellikle sera gazının birikmesi gibi nedenlerden dolayı, 2050 yılından önce fosil yakıtlardan yenilenebilir-temiz kaynaklara geçişin sağlanması amaçlanmaktadır (Harris, 2000: 21). Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması, ülkelerin enerji ihtiyaçlarını karşılarken aynı zamanda sürdürülebilir enerji kullanımına ve çevreye en az zarar verilmesine neden olmaktadır. Yenilenebilir bir enerji kaynağı olan sudan faydalanma, sürekli ve dengeli bir enerji politikası ve çevreye etkileri bakımından önemlidir (Keleş ve Hamamcı, 2005: 91). Ülkelerin kalkınması, sosyo-ekonomik olarak gelişmesi ülkeleri yerli,

yenilenebilir ve çevreci kaynaklara yönlendirmiştir (Kocabaş ve diğerleri, 2013: 129). Son yıllarda yapılan araştırmalar göstermektedir ki, dünyamızın her yıl giderek daha fazla kirlenmesi, hem ulusal hem de uluslararası çevrelerce kaygıyla karşılanmakta ve ülkeleri bu durum karşısında harekete geçmeye zorlamaktadır. Kyoto Protokolü, Habitat I ve II, Johannesburg Zirvesi gibi bir dizi konferans, toplantı ve anlaşma bu olgunun bir yansıması olarak değerlendirilebilir. DB ve AB'de de yaşanılabilir bir çevre için çevreyi en az olumsuz etkileyecek, eylem ve politikaları teşvik etmektedirler. Örneğin AB ülkeleri, temiz ve yenilenebilir enerji yatırımlarının artırılması ve kullanımının yaygınlaşması için ciddi adımlar atmıştır. Güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi ve su enerjisinin kullanımının artırılması hedeflenmektedir.

1.1.1. Türkiye'de Hidroelektrik Santralleri ve Hedefler

Yapılacak HES'lerle, Türkiye'nin enerji konusunda dışa bağımlılığını, yenilenebilir, temiz ve yerli kaynak kullanarak mümkün olduğunca azaltmak hedeflenmektedir (Firidin, 2021: 371). Türkiye'nin enerji alanında dışa bağımlı bir ülke olduğu söylenebilir. Üretilen enerjinin önemli bir bölümü dışarıdan alınan doğalgaz kullanılarak elde dilmektedir. Netice olarak da elektrik üretim maliyeti artmaktadır. Türkiye'de inşası planlanan nükleer santralleri ve 2017 yaz aylarında açıklanması planlanan rüzgâr enerjisi projesini bir kenara bırakırsak, enerji ihtiyacımızı karşılayabilecek, temiz bir enerji kaynağı olan suyu kullanma yönünde politikalar halen yürütmektedir. Günümüz teknolojisiyle, elektrik enerjisinin depolanamadığını düşünürsek, öz kaynaklarla enerji üretiminin devam ettirilmesinde HES'lerden de yararlanılabilir. Türkiye de bu yönde adımlar atarak, akarsuların üzerine son yıllarda nehir tipi HES inşa edilmesi yönünde faaliyetlerde bulunmaktadır.

Keleş'e göre, Türkiye, ekonomik kalkınma hedefine varmak, toplumun refahını artırmak için daha fazla enerjiye ihtiyaç duymakta, yenilenemeyen enerji kaynaklarının yetersizliği ve yenilenebilir enerji kaynaklarından yeterince faydalanılmaması, enerjinin maliyetini ve dışa bağımlılığı artırmaktadır (Keleş ve diğerleri, 2012: 154). Türkiye elektrik enerjisi ihtiyacını karşılamak için çeşitli kaynaklardan faydalanmaktadır. Elektrik enerjisi üretimi için termik santraller, hidroelektrik santralleri ve son dönemlerde de doğal gaz kullanılmaktadır. Türkiye için yetecek elektrik

enerjisini sağlayabilmek için dışarıdan elektrik almak ya da elektrik üretmek için gereken yakıtı almak zorundadır. Hem Türkiye'nin sahip olduğu hidroelektrik potansiyelinden faydalanmak ve temiz enerji üretmek adına hem de dışa bağımlılığı azaltmak adına HES'lerden yararlanmak yoluna gidilmiştir. Uzun yıllardır dikkate alınmayan küçük ve orta büyüklükteki hidrolik kaynakların kullanılması gerektiği üzerinde planlar yapılmış ve uygulamaya geçilmiştir (Karadeniz ve diğerleri, 2011: 95). Türkiye'de ilk HES 1902 yılında Tarsus Çayı üzerine kurulmuş, ilk depolamasız HES ise 1929 yılında hizmete giren Trabzon Işıklar Beldesi santrali olmuştur (Uzun, 2011: 2). Bugün ise Türkiye; 2016 yılında yerli ve yenilenebilir enerji anlamında büyüme konusunda Çin'den sonra en büyük gelişmeyi sağlayan ülke olmuştur.

Planlı kalkınmaya geçildiği yıllardan bugüne hidroelektrik enerji kullanımı konusu üzerinde önemle durulmaktadır. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanan kalkınma programlarında, hidrolik enerjiden yararlanma gerekliliği vurgulanan bir husus olmuştur. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plan'ında (1963-1967), Türkiye'nin önemli bir hidroelektrik potansiyeline sahip olduğu fakat bundan çok az yararlandığı gelecekte daha fazla yararlanılması gerektiği yönünde ibareler mevcuttur. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plan'ında (1968-1972), sanayi üretiminde kullanılacak enerjilerin başında hidroelektrik enerjisi gelmektedir. Bununla beraber on yıl içerisinde hidroelektrik santralleri yatırım ve yapımlarının artırılması ve tamamlanması üzerinde durulmuştur. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977), hidroelektrik enerji üretiminde halen arzu edilen ilerlemenin sağlanamadığı vurgulanmıştır. Elektrik enerjisi ana planı hazırlanırken; öz kaynakların öncelikle kullanımı, enerjinin devamlılığı, ucuzluğu ve güvenilirliğini sağlamak ve hidrolik aleyhine bozulan termik-hidrolik dengenin düzeltilmesi hedeflenmiştir. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979-1983) hidrolik enerjinin ülke için birincil enerji kaynaklarından biri olduğu ve Doğu Karadeniz Bölümü'nün bu açıdan zengin olduğu ve değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Yine termik-hidrolik dengesinin hidrolik lehine değişmesi hedeflenmiştir. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Programı'nda (1985-1989), ülkede enerji üretiminin orta ve uzun vadede ağırlıklı olarak hidroelektrik santrallerinden sağlanması hedeflenmiştir. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1990-1994), yenilenebilir enerji

kaynaklarının kullanımı hedeflenmiş, netice olarak ise hidrolik enerjini kullanımına daha fazla önem verilmiştir. Özellikle büyük hidroelektrik santrallerin çevre dengesi ve sosyo-ekonomik dengeye vereceği zararın saptanması ve en aza indirilmesini sağlayacak tedbirlerin alınması üzerinde durulmuştur. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996-2000) üretim açısından en önemli gelişmelerden birinin hidroelektrik enerji üretiminde olduğu belirtilmiştir. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2001-2005), hidroelektrik santrallerinden tam olarak yararlanılamadığı, yenilenebilir enerjiye önem verilmesi ve özel sektörün enerji sektörü yatırımlarına yönlendirilmesi gerekliliği ortaya konulmuştur. Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda (2007-2013), hidroelektrik santrallerinin bir an önce tamamlanıp ekonomiye kazandırılması esas alınmıştır. Kalkınma Bakanlığı'nca hazırlanan Onuncu Kalkınma Planı'nda (2014-2018), hem HES'lerin hem de diğer yenilenebilir enerji santrallerinin kapasitesinde ciddi artışlar hedeflenmiş ve yenilenebilir enerji üretiminin, tüm enerji üretimi içerisindeki payının yükseltilmesinin önemi vurgulanmıştır.

Kalkınma Bakanlığı'nın açıklamış olduğu 2015-2017 Orta Vadeli Program'da; nükleer ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılabilmesine yönelik mali kaynak artırımı yapılacak ve dışa bağımlılık azaltılacaktır yönünde ifadeler rastlanmaktadır. Tüm bu hedefler ve sonuçlar doğrultusunda, 2020 yılına kadar, Türkiye mevcut elektrik üretimini %100'ün üzerine çıkararak 483462 gwh'lık bir enerjiye ulaşmak için yılda ortalama 4 milyar dolar yatırım yapmak durumundadır (Karadeniz ve diğerleri, 2011: 98). Türkiye'de şu an, HES'leri cazip hale getirebilmek için garanti elektrik alım ve fiyat garantisi gibi düzenleyici teşvik mekanizmaları ve çeşitli sübvansiyon, hibe ve vergi indirimleri gibi mali teşvik mekanizmaları kullanılmaktadır (Eser ve Polat, 2015: 203-204).

Türkiye'de, DSI ve Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu tarafından proje onayları ve lisansları verilen kanal veya nehir HES inşaatlarına yönelik özel sektör yatırımları, özellikle 2000 yılından bu yana yürürlüğe giren yeni yasal düzenlemelerle birlikte büyük bir artış göstermiştir (Koç, 2022: 4). Türkiye'nin enerjiye olan ihtiyacındaki yüzdelik artış oranı, dünya ortalamasının ve gelişmiş ülkeler ortalamasının üç katıdır. Gelişmekte olan ülkeler ortalamasının ise neredeyse iki katıdır. Buna paralel olarak enerji de dışa bağımlı olduğu

takdirde, dış ödemeler taleple paralel şekilde artacaktır. Türkiye'de hem artan enerji talebini karşılamak hem de fosil yakıtların sebep olduğu çevresel sorunları, yenilenebilir enerji kullanımı konusunu ön plana çıkarmaktadır. 2023 yılına kadar teknik ve ekonomik anlamda değerlendirilmesi için enerji üretiminin tamamının HES'lerden sağlanması amaçlanmıştır (Topçu, 2011: 224).

Tablo 1: Enerji İhtiyacındaki Artış

Ülkeler	Yıllık Talep Artışı %
Dünya Ortalaması	2.4
Gelişmiş Ülkeler Ortalaması	<2.0
Gelişmekte Olan Ülkeler Ortalaması	4.1
Türkiye	6-8

Kaynak: ÇOB, 2011: 7.

Türkiye'de, yenilenebilir ve temiz enerjinin kullanımına yönelik son 10 yıldır önemli gelişmeler görülmektedir. Bunlardan belki de en fazla üzerinde durulanı sudan enerji elde etmektir. 2008 yılında dönemin Başbakanı Recep Tayyip ERDOĞAN, yapmış olduğu grup toplantısı konuşmasında; "Su akar Türk bakar anlayışı artık kalkıyor, bundan sonra su akar Türk yapar anlayışını getiriyoruz", diyerek su kaynaklarının kullanımına yönelik yeni politikaların olacağını sinyallerini vermiştir.

HES, elektrik enerjisi üretmek için doğal kaynaklardan biri olan suyu kullanmaktadır. Türkiye'nin yıllık brüt yenilenebilir su potansiyeli 234 milyar m³ olup, teknik ve ekonomik olarak kullanabilecek miktar 110 milyar m³ olarak hesaplanmıştır (Gökdemir ve diğerleri, 2012: 19). Türkiye HES yatırımlarıyla, hem taraf olduğu antlaşmaların gereklerini yerine getirmekte ve beraber hareket etmiş olduğu AB gibi uluslararası yapılarla ortak hareket etmekte, hem de dışa bağımlı olan enerji ihtiyacının azaltılmasının sağlayabilmektedir. Bilindiği üzere AB, HES yatırımlarında özel sektör, yerel yönetimler ve STK'nın birlikte hareket etmesi gereken bir sürecin sağlanmasını desteklemektedir. Burada merkezi hükümetlerin rolü, koordinasyon sağlayan, buna uygun yasal düzenlemeleri gerçekleştiren taraf olmaktadır.

Türkiye’de 1600’e yakın HES inşaatı planlanmaktadır. Bu sayının yaklaşık üçte biri yani 500’e yakın santralin Doğu Karadeniz’e yapılması öngörülmektedir. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı verilerine göre, 2016 yılı Haziran ayı sonu itibariyle, işletmede bulunan 572 adet HES ile 26.247 mw’lık kurulu güce ve toplam kurulu gücün yaklaşık %34,3’üne karşılık gelmektedir. 2016 yılı Eylül ayı itibariyle, Doğu Karadeniz’de 152 adet işletmeye açılmış HES mevcut olup, yapım aşamasında olan 94 adet HES vardır (Tafolar, 2016). Bu 152 adet HES’den 3.639.02 mw’lık elektrik enerjisi sağlanmaktadır. 2015 yılında elektrik üretiminin, %25,6’sı hidrolikten elde edilmiştir (Enerji Enstitüsü, 2016). Türkiye’nin 2020 yılında, kendi kaynaklarından yararlanmazsa, gereken enerjisinin %76’lık kısmını dışarıdan karşılayacağı tahmin edilmekte ve bu enerjinin büyük bir bölümü ise elektrik enerjisi üretiminde kullanılmak üzeredir (Bakır, 2005: 388). 2035 yılına kadar Türkiye’nin elektrik enerjisine ihtiyacı iki kat artacak, bunu karşılamak için ise her yıl 8 ile 10 milyar dolarlık yatırıma ihtiyacı olacaktır (Kalder, 2012). Türkiye’nin hidroelektrik potansiyeli yıllık olarak, 125 milyar kwh’nin çok üzerinde ve yaklaşık olarak 200 milyar kwh hesaplanmakta, bu bakımdan hidroelektrik kapasitesinin de çok önemli bir potansiyeli bulunmaktadır (Bakır, 2005: 387). Devlet Su İşleri’nin (DSİ) verilerine göre (DSİ, 2014: 59) potansiyel hidroelektrik enerji potansiyelinin 216 milyar kwh’dir. Yine DSİ verilerine göre, Türkiye’de kişi başına enerji tüketimi yıllık 3.200 kwh olup, gelişmiş ülkelerdeki kullanımın, yaklaşık 6.000 kwh, çok altındadır. Türkiye’de (DSİ, 2014:26) brüt teorik hidroelektrik potansiyel 433 milyar kwh, teknik olarak değerlendirilebilir hidroelektrik potansiyel ise 216 milyar kwh, ekonomik potansiyeli ise 150 milyar kwh/yıl olup, yeni projelerle birlikte gelecek yıllarda, daha da artış göstererek yaklaşık 170 milyar kwh/yıla ulaşacağı tahmin edilmektedir. Hidroelektrik santrallerinden elde edilen enerji miktarı, 2015 yılı sonu itibariyle, DSİ’nin açıklamasına göre, 158 milyar kwh’ye çıkarılmıştır.

Türkiye’de 2014 (DSİ, 2014: 26) yılı sonu itibari ile işletmede olan 503 adet HES toplam kurulu gücü 23.694 mw ve ortalama yıllık üretimi ise 83.046 milyar kwh olup, bu değer toplam teknik potansiyelin % 50,7’sine karşılık gelmektedir. Hidroelektrik potansiyelin enerjiye dönüştürülmesi sürecinde

gerçekleştirilen 23.694 mw kurulu gücün 12.369 mw'ı (%26,4) DSİ tarafından geliştirilen ve inşa edilen HES'lerden gerçekleştirilmiştir.

Türkiye'de hidroelektrik enerji potansiyelinin, mevcut kamu kaynaklarınca değerlendirilemeyeceği, bu nedenle özel sektörün elindeki finansal güçle bu potansiyelden faydalanılabileceği yönünde bir kanı vardır (Topçu, 2011: 227). Aynı zamanda yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı konusunda AB'nin özel sektörün rolünün etkinleştirilmesi yönünde faaliyet ve programları da mevcuttur. DSİ 2014 Faaliyet Raporu'nda (DSİ, 2014: 13) misyon bölümünde, HES yatırımları için özel sektör yatırımlarının desteklenmesi ve teşvik edilmesi gerektiği yönünde ibareler mevcuttur. Barajların ve HES'nin yapım sürecinde izlenmesi ve denetlenmesinin yapılması da bu görevlerden bazıları arasındadır. Bununla birlikte adı geçen raporda, insanlar için önemi tartışılmaz olan su kaynakları için ortaya konan temel değerler ise; şeffaflık, katılımcılık, kalite, verimlilik, sürdürülebilirlik, çevreye duyarlılık, verimlilik, rasyonellik, kalite, etkinlik ve etkililik olarak sıralanmaktadır.

Projesi kesinleşen HES'ler çalışabilmeleri için, 6831 nolu Orman Kanunu'nun 17. maddesi, 5403 sayılı Toprak Kanunu ve Arazi Kullanım Kanunu, 4342 sayılı Mera Kanunu, 5302sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, 3194 sayılı İmar Kanunu, 16.12,2003 tarihinde RG'de yayınlanarak yürürlüğe giren Çevre Etki Değerlendirme Yönetmeliği, 03.03.2001 tarihinde RG'de yayınlanarak yürürlüğe giren 4628 sayılı Enerji Piyasası Kanunu, 22.03.2007 RG'de yayınlanarak yürürlüğe giren Orman Arazilerinin Tahsisine dair Yönetmelik, 26.03.2003 tarihinde RG'de yayınlanarak yürürlüğe giren Elektrik Piyasasında Üretim Faaliyetinde Bulunmak Üzere Su Kullanım Hakkı Anlaşmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik ve 5346 sayılı Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanıma İlişkin Kanun'lardır (Ürker ve Çobanoğlu, 2012: 71). 2012 yılı plan ve bütçe komisyonunda (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2011). Türkiye'nin enerji konusundaki hedefleri şu şekilde sıralanmaktadır:

- Yerli kaynaklara öncelik vererek kaynak çeşitliliği yaratmak
- Yenilenebilir enerji kaynaklarının enerji arzındaki kullanımını artırmak
- Enerji verimliliğini yükseltmek

- Enerji faaliyetlerinin çevresel hassasiyetler dikkate alınmak suretiyle yürütülmesini sağlamak
- Doğal kaynakların ülke ekonomisine katkısını artırmak

HES yapımı ve süreçte yaşanan sorunların, son yıllarda oldukça fazla şekilde Türkiye gündeminde yer almış ve yer almaya da devam edeceği yukarıda sayılan nedenler ve hedefler doğrultusunda söylenebilir.

1.1.2. HES'lerin Faydaları

Günümüz dünyasında, gıda, bilgi ve teknoloji kadar enerjinin de ülkelerin gelişimi ve geleceği açısından son derece önemli biridir. Enerji açısından dışa bağımlı olunması, ülke paralarının dışarıya aktarılması anlamına geldiği gibi, başta sanayi olmak üzere birçok alandaki faaliyetlerin, enerji ithal edilen ülkelere bağımlı kılınması anlamına da gelebilmektedir. Bir bakıma bu kuruluşların şalterlerini bu ülkelerin ellerine bırakma anlamına gelebilmektedir.

Enerji, geçmişten günümüze ülkelerin refahını ve uluslararası camiadaki konumunu belirlemede sayılabilecek önemli kriterlerden biri olarak yer almaktadır. Enerji üretimi ve enerji tüketimi, bir ülkenin gelişmişliği hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlayan göstergeler arasında sayılmaktadır (Strantzali ve Aravossis, 2016: 887). Türkiye kendisi için önemli bir hedef olan 2023 yılı hedeflerine, doğrudan ya da dolaylı olarak ulaşabilmek adına, elektrik enerjisi üretiminde önemli bir mesafe almak zorundadır. Türkiye enerji ihtiyacının büyük bölümünü ithal ederek karşılamaktadır. Kalkınma Bakanlığı'nın 2015-2017 Orta Vadeli Program'ında enerji ihtiyacını karşılayabilmek için 2015 yılında 57.3 milyar dolarlık ithalat yapılırken, 2016 yılında 60.1 milyar dolar ve 2017 yılında ise 63.9 milyar dolarlık harcamanın yapılacağı öngörülmektedir. Aralık 2016 tarihinde Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından yapılan bir açıklamaya göre, Türkiye son 10 yılda enerji ithalatı için 400 milyar dolar harcamış, bu ise ortalama yıllık 40 milyar dolarlık bir tutara denk gelmektedir (Enerji Kaynak, 2016). Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılaması için ödemesi gerekli olan bu kalem, hazinede giderler bölümünde önemli bir yer tutmaktadır.

Son beş yıldaki veriler karşılaştırıldığında; Türkiye Enerji Vakfı'nın (TENVA) verilerine göre, 2013 yılının ilk altı ayında elektrik 334 milyon 202 bin 376 dolar harcanmıştır (TENVA, 2014). 2014 yılının ilk altı ayında 331

milyon 500 bin dolar elektrik ithalat gideri yapılmıştır. 2016 yılında açıklanan elektrik enerjisi ve enerjide dışa bağımlılık yönündeki veriler, yerli ve HES'lerin ağırlıkta olduğu yenilenebilir enerji kullanarak, enerjide giderek dışa daha az bağımlı olunacağı yönünde gelişmeleri sayısal veriler ışığında ifade etmektedir. Dolayısıyla, mevcut durum ülke parasının elektrik enerjisi ithal etmek için daha az harcanması anlamına da gelmektedir. 2016 yılının ilk altı aylık döneminde, bir önceki yılın aynı dönemine göre ithal edilen elektrik enerjisi; 3 milyar 486 milyon 606 bin kwh'den, 1 milyar 883 milyon 742 bin kwh'ye düşerek %46'lık bir azalma göstermiştir. Ekonomik olarak yansımaları ise, 2015 yılının ilk altı aylık döneminde 231 milyon 960 bin dolar olan elektrik alım gideri, 2016 yılının aynı döneminde %61,5 azalarak 89 milyon 976 bin dolara gerileyerek 142 milyon 862 bin dolar olmuştur (Sabah, 2016). 2015 yılının tamamında elektrik ithalatı için ödenen miktar 325 milyon 171 bin 296 dolar olurken, 2016 yılının tamamında 213 milyon 614 bin 496 dolara gerileyerek; 111 milyon 556 bin 857 dolarlık fark oluşmuş ve bu miktar ülke hazinesinde kalmıştır (Şengül, 2017). 2017 yılının ilk altı ayında ise 65 ile 70 milyon dolar arasında elektrik ithalat giderinin yapılacağı ön görülmektedir (Ntv, 2017).

HES'ler Türkiye'nin ihtiyacı olan enerjiyi sağlayabilmek açısından kullanılabilecek yenilenebilir elektrik enerjisi üretim yöntemidir. Tek başına HES'lerin, Türkiye'nin elektrik enerji konusunda içinde bulunduğu dışa bağımlılık konusunu, tamamıyla çözmesi gibi bir durum bulunmamaktadır. Ancak, HES'ler sayesinde, her yıl için, enerji ihtiyacını karşılamak için diğer ülkelere ödenen döviz miktarının 15 milyar dolar azalacağı öngörülmektedir (ÇOB, 2011: 6). HES'ler Türkiye'nin dışa bağımlılığını azaltabilecek önemli bir yenilenebilir enerji üretim aracıdır. Özel sektör tarafından yapılacak HES yatırımları beraberinde istihdamı artırma, ticareti zenginleştirme, tarımı geliştirme, ormancılık ve turizm gibi gelişmelerle yerel ekonomilere olumlu etki sağlamaktadır (Ürker ve Çobanoğlu, 2012: 69). HES'lerin Türkiye için taşıdığı avantajları şu şekilde gruplandırılabilir (Uluatam, 2011: 63):

Stratejik avantajlar: Yerli bir kaynak olup dışa bağımlılık yoktur. Yöre halkına ekonomik (Tesislerde çalışma) olarak katkı sağlamak ve sürdürülebilir bir kaynak olması.

Çevresel avantajlar: Karbon salımı düşük çevre dostu temiz ve yenilenebilir bir kaynak olması ve bunun neticesinde Kyoto Protokolü'ne de uygun olması.

Ekonomik avantajlar: Yakıt gideri bulunmamaktadır. Verimlidir. Yatırımcı için kendini 3-4 yıl içerisinde amorti edebilme avantajı vardır. Rekabete olanak tanıyarak, tüketiciye ucuz elektrik sağlamada etkilidir. Ekonomik avantajlarından bir tanesi de Bakır'ın (2005: 393) ifadesiyle, yatırım bedelinin %80'i yurtiçi harcamalardan oluşmasıdır. Bu durum paranın yurt içinde dolaşması anlamına gelmektedir.

Özellikle Nehir Tipi HES'ler, yatırım maliyetleri birim başına elektrik üretimi bakımından yüksek olarak görülse de, bunlar küçük finansmanlarla kurulabilen, uzun ömürlü projelerdir (Karadeniz ve diğerleri, 2011: 100). HES'ler Türkiye'nin sahip olduğu yenilenebilir bir enerji kaynağı olan su kaynaklarının, elektrik üretimi için kullanılması yanında, bakımı kolay, ucuz ve işletim süreleri uzundur, yakıtlı santrallere göre enerji üretimi işletme maliyeti düşüktür (Gökdemir ve diğerleri, 2012: 21,22). HES'ler termik ve nükleer enerjiye kıyasla daha temiz bir enerji kaynağıdır. HES'ler işletme aşamasında çevreye herhangi bir zararlı atık bırakmamakta, sera gazı salınımı oldukça düşük değerlerdedir (Ürker ve Çobanoğlu, 2012: 67). Yenilenebilir enerji kaynağı olan suyun kullanılması, devletler için üç açıdan önemli sayılabilmektedir (Selam ve diğerleri, 2013: 320):

- İklim değişikliğinin zararlı etkilerini azaltmak için toplumda farkındalık yaratmak ve bu yöndeki politikalar için halkın desteğini alabilmek.
- Yenilenebilir enerjinin fiyatı zamanla azalma eğilimine girerken, fosil yakıtların fiyatları değişkenlik göstermekte, fosil kaynakların miktarında azalma olacağından dolayı fiyatlar gelecek kuşaklar için daha yüksek olabilme ihtimali ortaya çıkmaktadır. Yenilenebilir enerji miktar yönünden sıkıntı teşkil etmeyeceğinden, enerji güvenliği daha fazladır.
- Yenilenebilir enerji üretimi, gelişmekte olan ülkeler için, gelişme adına bir fırsattır. Gelişmiş ülkeler arasında yer edinebilmek için enerji ihtiyacını karşılamak adına önemli bir araçtır.

Yenilenebilir enerjiden yararlanmanın bir aracı olarak HES'ler, aşırı karbon salınımını engellemek, limitli-kısıtlı fosil kaynakların tükenme riskiyle ve fiyat dalgalanmalarıyla karşılaşmamak ve gelişmiş devletle arasına girmek açısından önem taşımaktadır. Ayrıca, HES yatırımları ülke ekonomisine hızlandıran ve çarpan etkileriyle beraber olumlu katkı da sağlayabilir.

1.2. HES Projelerinin Hayata Geçirilmesi İçin Gereken Adımlar

HES projelerinin inşa edilmesi için gereken bir dizi süreç vardır. HES'ler kurulacakları akarsudan, üretecekleri enerjiye kadar, birçok çıktı ve etkiden dolayı farklı yönetmelik ve kanunlara tabi olabilmektedir. Dolayısıyla, HES'lerin kurulabilmesi için birden çok makamdan izin ve belgelerin alınması gerekmektedir. İlk adımı Su Kullanım Anlaşması olan HES inşa süreci, farklı kriterlerin göz önüne alındığı ÇED süreciyle devam etmektedir.

1.2.1. Su Kullanım Hakkı Anlaşması

Su Kullanım Hakkı Anlaşması'nın son hali DSİ Genel Müdürlüğüne 21 Şubat 2015 tarihinde 29274 sayılı RG'de "Elektrik Piyasasında Üretim Faaliyetinde Bulunmak Üzere Su Kullanım Hakkı Anlaşması İmzalanmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik" adıyla yayımlanmıştır. HES yapım sürecinde izlenen yol şu şekilde sıralanmaktadır. Öncelikler, *Projenin İlanı*; DSİ Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİE) tarafından geliştirilen ve bu yönetmelik kapsamında, müracaat edilebilecek hidroelektrik enerji projelerine ilişkin listeler, proje safhalarına göre DSİ'nin internet sayfasında sürekli olarak yayımlanır ve güncellenir. Söz konusu listeler DSİ tarafından ilgili kurum ve kuruluşlara da gönderilebilir. Listelerde; projelerin durumları ve projelere ilişkin başvuru, fizibilite teslimi, Su Kullanım Hakkı Anlaşması hakkındaki bilgiler gibi işlem safhaları yer alır. Yönetmelikte, Su Kullanım Hakkı

Anlaşması'nın amaç³ ve kapsamı⁴ belirtilmiştir. *Müracaat*, DSİ, mülga EİE ve tüzel kişi projelerinden, müracaat süresi sona eren projelerin dışında kalanlar için Su Kullanım Hakkı Anlaşması yapmak üzere DSİ'ye müracaat edilir. Projelere müracaat sırasında projenin özelliğine göre proje ile ilgili istenen belgelerin yanı sıra, şirketin kuruluşu ile ilgili Ticaret Sicil Gazetesi, irtibat adresi, imza sirküleri/imza beyanı ve yetki belgelerinin noter tasdikli örnekleri ile her yıl tutarı DSİ tarafından belirlenip ilan edilen en az üç yıl süreli geçici teminat mektubu müracaat dilekçesine eklenerek Ek-3A formatında hazırlanmış fizibilite raporu ile teslim edilir. Su Kullanım Anlaşması imzalamaya hak kazandığı DSİ tarafından kendisine bildirilen şirket, on beş iş günü içerisinde, Elektrik Piyasası Lisans Yönetmeliğine göre lisans almak üzere Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu'na (EPDK) müracaat eder. Yapılan müracaatla ilgili olarak alınan Kurul Kararları EPDK tarafından DSİ'ye bildirilir.

ÇED Raporu; şirket tarafından inşa edilecek bütün tesislere ilişkin olarak ilgili mevzuat çerçevesinde ÇED Raporu, Proje Tanıtım Dosyası hazırlanması ve Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'ndan "ÇED Olumlu Kararı" veya "ÇED Gerekli Değildir Kararı" alınması şirketin sorumluluğunda olup, Su Kullanım Hakkı Anlaşması imzalanması öncesi bu kararların ibraz edilmesi zorunludur. Şirket tarafından inşa edilecek tesislerle ve tesis yerleri ile ilgili olarak ve ayrıca ÇED Raporu veya Proje Tanıtım Dosyasında verilecek taahhütler ile ilgili muhtemel bir olumsuz durumun ortaya çıkması halinde bütün sorumluluk şirkete aittir (RG 4.7.2012).

³ Yönetmeliğin 1. maddesinde, "Bu Yönetmeliğin amacı; 6446 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu hükümlerine göre piyasada faaliyet gösteren veya gösterecek tüzel kişiler tarafından hidroelektrik enerji üretim tesisleri kurulması ve işletilmesine ilişkin üretim lisansları için DSİ ve tüzel kişiler arasında düzenlenecek su kullanım hakkı anlaşması ile Belediyeler tarafından içme suyu maksatlı kullanılmakta olan barajlar, su isale hatları ile atık su isale hatları üzerinde lisanssız üretim tesisleri kurulabilmesine ilişkin başvurularda uygulanacak usul ve esasları düzenlemektir."

⁴ Yönetmeliğin 2. maddesinde "Bu Yönetmelik; 6446 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu hükümlerine göre piyasada faaliyet gösteren veya gösterecek tüzel kişiler tarafından, hidroelektrik enerji üretim tesisleri kurulması ve işletilmesine ilişkin DSİ ve tüzel kişiler arasında imzalanacak su kullanım hakkı anlaşmasında yer alması gereken hükümler, su kullanım hakkı anlaşmasının imzalanmasına, yenilenmesine, tadiline, sona ermesine dair usul ve esaslar ile su kullanım hakkı anlaşması imzalayacak tüzel kişilerin yükümlülükleri ile Belediyeler tarafından içme suyu maksatlı kullanılmakta olan barajlar, su isale hatları ile atık su isale hatları üzerinde lisanssız üretim tesisleri kurulabilmesine ilişkin usul ve esasları kapsar."

Su Kullanım Hakkı Anlaşması Yönetmeliği'nin 14. Maddesinde; “Şirket, dere yatağının su alma yeri mansabında⁵ doğal hayatın idamesini sağlar ve bu kesimde su haklarını karşılayacak miktardaki suyu kesintisiz ve dalgalanma yapmadan yatağa bırakır. Doğal hayat için dere yatağına bırakılacak suyun miktar ve zamanlaması, kurulacak hidroelektrik enerji üretim tesisleri ile ilgili şirket tarafından hazırlanarak Çevre ve Şehircilik Bakanlığından onay alınacak olan ÇED raporu, Proje Tanıtım Dosyası'nda (PTD) belirlenir. Ancak, doğal hayatın devamı için mansaba bırakılacak su miktarı projeye esas alınan son on yıllık ortalama akımın en az %10'u olması zorunludur. ÇED raporu sürecinde ekolojik ihtiyaçlar göz önüne alındığında bu miktarın yeterli olmayacağının belirlenmesi durumunda miktar arttırılır. Belirlenen bu miktara mansaptaki diğer teessüs etmiş su hakları ayrıca ilave edilecek ve kesin proje çalışmaları belirlenen toplam bu miktar dikkate alınarak yapılacaktır. Nehirde son on yıllık ortalama akımın %10'undan daha az akım olması halinde suyun tamamı doğal hayatın devamı için mansaba bırakılır” hükümlerine yer verilmektedir.

Tablo 2: Sucul Ekosistem ve Mesire Maksatlı Kullanım için Akarsu Debileri: Tennant Yöntemi (1975)

Nehir Ekosistemi İçin Kalite Sınıfı	Yıllık Ortalama Akımın %'si Olarak Akarsu Debisi	
	Ekim-Mart	Nisan-Eylül
Mükemmel	40	60
Çok İyi	30	50
İyi	20	40
Orta	10	30
Kötü veya Asgari	10	10
Çok Kötü	0-10	0-10

Kaynak: Ertürk, 2013: 87.

Türkiye’de kullanılan Tennant yöntemi oranı tablodaki verilerde görüleceği üzere hem ekim ve mart döneminde hem de nisan ve eylül döneminde %10 olarak uygulanmaktadır. Uygulanan bu oran kötü veya asgari

⁵ Akarsuyun göl ve denizlere ulaştı bölge, akış yönü veya akarsu ağzı.

olarak değerlendirilmektedir. Oklahoma Devlet Üniversitesinde yapılan bir araştırmaya göre, Tennant yöntemini uygulanabilmesi için akarsuyun debisindeki yıllara göre değişiminin hakkında kesin bilgi alınabilecek, uzun dönemi kapsayacak çalışmalara ihtiyaç vardır. On bir farklı akarsuda yapılan çalışmalara göre %'10'luk oran canlılar için tehlikeli görülmektedir. Araştırmadan çıkan sonuç ise, yine akarsulara göre farklılık gösterebileceği hesaba katılarak, %30'luk oran olarak ifade edilmiştir (Orth ve Maughan, 1981: 63).

2. ÇEVRESEL ETKİ DEĞERLENDİRMESİ

Sanayi devrimi ve değişen tüketim kalıpları çevreyi etkileyen çeşitli dışsallıklara sebebiyet vermektedir (Steward, 1995: 65). Çevresel Etki Değerlendirmesi (Environmental Impact Assessment-EIA), ilk kez 1969 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde, kalkınma için yapılacak faaliyetlerin ne tür çevresel sorunlara neden olabileceğini ve bu sorunların nasıl en aza indirilebileceğini belirlemek üzere uygulanmıştır (International Institute for Environmental and Development, 2009). ÇED'in temel görevi karar vericilere, yatırımın neden olabileceği çevresel sorunlar hakkında önceden bilgi verebilmesidir (Alica, 2011: 98). Herhangi bir kuruluşun çevresi üzerinde yaratacağı doğrudan ya da dolaylı, uzun veya kısa dönemli, parasal nitelik taşıyan ya da taşımayan, ölçülebilir veya ölçülemeyen bütün etkilerin nesnel olarak değerlendirilmesine yarayan yönetim adına ÇED denmekte ve ÇED'in önemi Cadwell tarafından şöyle özetlenmektedir (Keleş ve Hamamcı, 2005:175-176):

- ÇED teknik bir rapor olmasının ötesinde, çevrenin yaşam kalitesinin korunmasını ve geliştirilmesini de içeren, geniş kapsama sahip bir yöntemdir.
- Doğal ve toplumsal çevre üzerinde, özellikle insan faaliyetlerinin etkisini saptamaya ve değerlendirmeye yönelik bir süreçtir.
- Bilim dalı olmamasına rağmen, birçok bilim dalından faydalanması açısından, disiplinler arası bir niteliğe sahiptir.
- Projeler için bir ek değil, niteliksel bir katkı ve planlama sürecinin bir parçası olarak görülmelidir.

- ÇED nihai bir karar değildir. Nihai kararları etkilemede işlevi vardır. Sonuç olarak karar alma sürecinin bir parçasıdır.

ÇED yapılacak faaliyetin çevreyi ne derece ve ne şekilde etkileyebileceğinin saptanması için gerekli teknik usul ve süreçleri içerisinde barındırmaktadır. 25.11.2014 tarihinde, Resmi Gazetede (RG) yayımlanan ÇED yönetmeliğinin 4. maddesi c bendinde; ÇED gerçekleştirilmesi planlanan projelerin çevreye olumlu ya da olumsuz etkilerinin belirlenmesinde, olumsuz etkilerinin önlenmesi ya da çevreye zarar vermeyecek şekilde en aza indirilmesi için alınacak önlemleri, seçilen yer ile teknoloji alternatiflerinin belirlenerek değerlendirilmesinde ve projelerin uygulanmasında, izlenmesinde ve kontrolünde sürdürülecek çalışmalar; n bendinde, halkı tanımlarken Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak; ö bendinde, ilgili halktan kasıt olarak projeden etkilenen ve etkilenmesi muhtemel halkı o bendinde, halkı bilgilendirme toplantıları yaparak, kapsam ve özel format belirlenmesinden önce, halkı proje hakkında bilgilendirmek, projeye ilişkin görüş ve önerileri almak üzere yapılan toplantıyı ifade etmektedir.

Kasım 2014 tarihli ÇED yönetmeliğin 5. maddesi 1. fıkrasında, bu yönetmeliğe tabi projeler hakkında "ÇED olumlu, ÇED olumsuz, ÇED gereklidir" veya "ÇED gerekli değildir" kararlarını verme yetkisi Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na aittir. Bakanlık, çevrenin korunması için, ülke koşullarına uygun olarak, çevre ölçümlerini belirlemeli, uygulamalı veya uygulanmasını sağlamalıdır (Keleş ve Hamamcı, 2005: 310). Ancak Bakanlık gerekli gördüğü durumlarda ÇED Gereklidir veya ÇED Gerekli Değildir kararının verilmesi konusundaki yetkisini, sınırlarını belirleyerek yetki genişliği esasına göre Valiliklere devredebilir.

2.1. ÇED Süreci ve Aşamaları

Günümüz kamu yönetimi anlayışında, sonuçlar kadar süreçler de önemli olabilmektedir. Süreçte yaşanabilecek sorunlar, faaliyetin çıktısı oldukça iyi bir kamu yararı olarak hesaplansa dahi, çevreye ya da doğrudan vatandaşlara zarar verebilir. ÇED süreci bir faaliyetin gerçekleştirilmesi sürecinde, mevcut ve olası zararların önüne geçebilmek adına, birden çok aşamayı, aktörü ve kurul ve komisyonları içinde bulundurur.

Halkın katılımını sağlamak amacıyla, özel format hazırlanmadan önce, projenin kapsamı hakkında, halka bilgi vermek ve görüş ve önerilerini almak amacıyla, toplanılır. Toplantının yeri ve saati 10 gün önceden ilan edilir. Toplantı, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü tarafında yönetilir.

Projeye özgü ÇED Özel Formatı hazırlanır. ÇED Özel Formatı Ek III'te yer alan; projenin tanımı ve özellikleri, proje yeri ve etki alanının mevcut çevresel özellikleri, projenin inşaat ve işletme aşamasında çevresel etkiler ve alınacak önlemler ve halkın katılımı başlıklarının getirmiş olduğu ÇED Genel Formatındaki şartlar çerçevesinde hazırlanır. Daha sonra, proje için verilecek özel formatın kapsamını belirlemek ve hazırlanan ÇED raporunu inceleyip değerlendirmek üzere Bakanlıkça kurulan bir Komisyon mevcuttur. Komisyon, bakanlık tarafından süreci yöneten birim ve ilgili kamu kurum/kuruluş personelinin oluşmaktadır.

ÇED, birbirinden farklı yöntem ve işlevlere sahip aşamayı içermektedir. Wood bu aşamaları şu şekilde sıralamaktadır (Keleş ve Hamamcı, 2005: 178, 179):

İlk aşama: Bu aşama alternatiflerin değerlendirilmesi aşamasıdır. Plan, proje veya yatırımlara ilişkin alternatifler üzerinde çalışılmakta ve farklı seçenekler değerlendirilmektedir. Her alternatifin çevre üzerindeki etkisi değerlendirilmektedir.

İkinci aşama: ÇED'in gerekliliğine karar verilen aşamadır. ÇED raporu hazırlanıp hazırlanmayacağına karar verilen aşama bu aşamadır. Burada Türkiye gibi ülkeler hangi durumlarda ÇED raporu hazırlanacağını listeleyerek belirlemişlerdir.

Üçüncü aşama: ÇED raporu kapsamının belirlendiği aşamadır. ÇED raporu içinde nelerin olacağı belirlenmektedir. Türkiye'de ÇED Yönetmeliği Ek 3 ve Ek 4 olarak eklenen ÇED Raporu Genel Formatı ve ÇED Ön Araştırma Genel Tutanağı, raporda bulunması gereken konular ve kapsamı içermektedir.

Dördüncü aşama: Raporun hazırlanması aşamasıdır. Genelde ÇED raporlarını proje sahipleri belirlenen formata göre hazırlamaktadır. ÇED raporunun hazırlanması aşaması en önemli aşamalardan biridir. Bu aşamada ÇED raporunu kimin hazırlayacağı önemlidir. ÇED raporunu hazırlayacak

Kurum ve Kuruluşların Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'ndan yeterlilik belgesi almalarına ilişkin düzenlemeler 2002 yılında RG'de yürürlüğe girmiştir.

Beşinci aşama: ÇED raporunun incelenmesi aşması olup, karar öncesindeki aşama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu aşama ÇED raporunun değerlendirilmesi aşaması olarak da adlandırılmaktadır.

ÇED yönetmeliğinde Ek 1'de kurulu gücü 50 mw ve üzerinde olan santraller ÇED zorunlu, kurulu gücü 10 mw ve üzerindeki santraller Ek 2'de sayılarak gerekli ise ÇED hazırlanmakta ve kurulu gücü 10 mw ve altında olan santraller için ÇED raporu aranmamaktadır. Yapılan değişiklikle (17.07.2008) 0,5-25 mw arası kurulu güce sahip santraller Ek 2 kapsamına alınmıştır. Aynı yönetmelikte 50 mw olan üst sınır 25 mw'ye düşürülmüştür

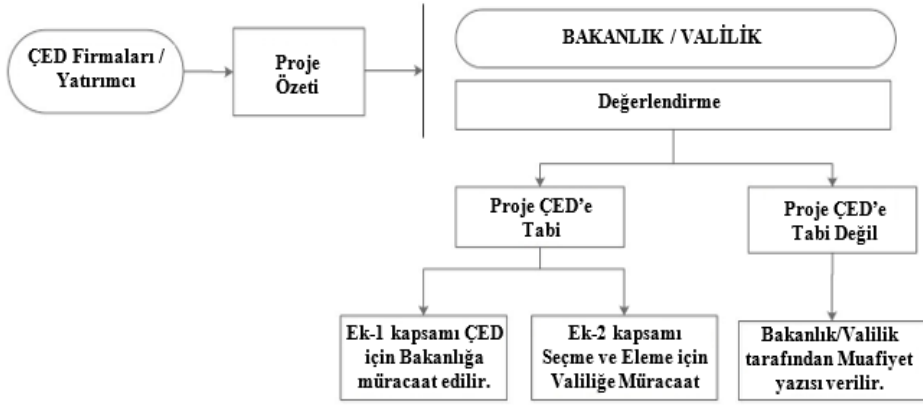
ÇED süreci başlangıcında ve sonunda karşılaşılan ve sürecin gidişatını etkileyen bazı durumlar vardır (ÇOB, 2006: 3); ÇED süreci başlangıcında, sürecin yönünü belirleyecek iki karar mevcuttur. Birincisi “ÇED Gereklidir” kararıdır. ÇED gereklidir kararı, ÇED yönetmeliğinin EK 1 listesindeki projeleri kapsamaktadır. EK 1 listesindeki proje kapsamında iş görecektir firmalar ÇED raporu almak zorundadır. İkincisi “ÇED Gerekli Değildir” kararıdır. EK 2 listesinde yer alan projeler bu kapsamdadır. Bu listede yer alan projelerin önemli çevresel etkilerinin olmayacağı belirtilmiştir.

ÇED gereklidir kararı verilen bir proje, yapılan incelemeler ve değerlendirmelerden sonra, iki farklı şekilde sonuçlanabilmektedir. İlki, ÇED Olumlu Kararıdır. ÇED olumlu kararı, ÇED Raporu hakkında Kapsam Belirleme ve İnceleme Değerlendirme Komisyonunca yapılan değerlendirmeler dikkate alınarak, projenin çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin, alınacak önlemler sonucu ilgili mevzuat ve bilimsel esaslara göre kabul edilebilir düzeylerde olduğunun saptanması üzerine gerçekleşmesinde sakınca görülmediğini belirten Bakanlık kararıdır. İkincisi, ÇED Olumsuz Kararıdır. ÇED olumsuz kararı, ÇED Raporu hakkında Kapsam Belirleme ve İnceleme Değerlendirme Komisyonunca yapılan değerlendirmeler dikkate alınarak, projenin çevre üzerindeki olumsuz etkileri nedeniyle uygulanmasında sakınca görüldüğünü belirten Bakanlık kararıdır.

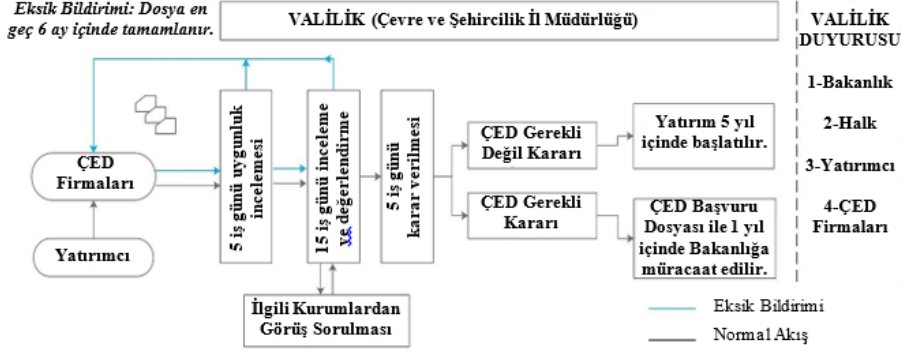
2.1.1. ÇED Raporu Akım Aşamaları

ÇED süreci, faaliyet yapılacak yer ve uygulanacak teknolojiler seçilirken, çevreye verebilecekleri zararların önceden tespit edilebilmesi ve tespit edilen zararların önlenabilir olup olmaması açısından önem arz etmektedir. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, ÇED sürecinin işleyişini belirlenen bir sistematik kapsamında 9 aşamalı süreçte uygulamaktadır. (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2015):

Şekil 1: ÇED Süreci Akım Şemaları (1. Aşama)

Birinci aşama, projenin ÇED yönetmeliği kapsamında olup olmadığının denetlenmesidir. Bu aşamada projenin ÇED yönetmeliğine uygun olup olmadığı, proje özeti kapsamında Bakanlık/Valilik tarafından değerlendirilir. Başvuru belgesi proje özetidir.

Şekil 2: ÇED Süreci Akım Şemaları (2. Aşama)

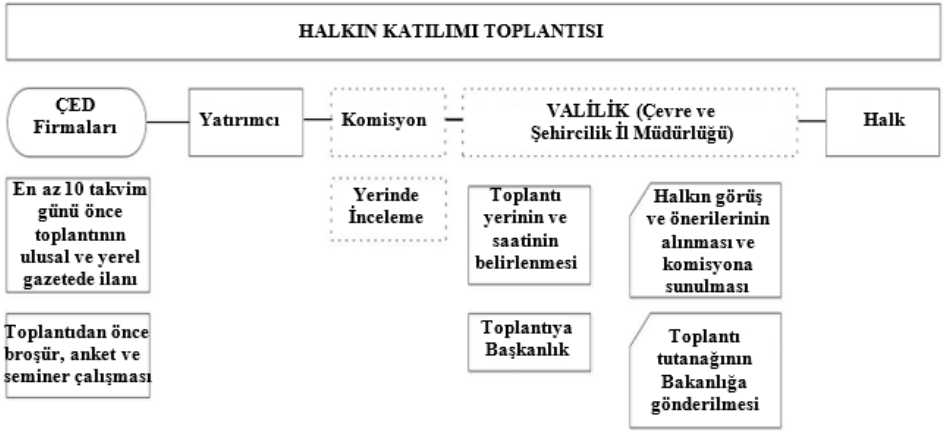
İkinci aşama, Ek-2 listesine tabi projeler için seçme-eleme kriterleri uygulama yöntemidir. ÇED gerekli olup olmadığının araştırılması amacıyla, ÇED firmaları tarafından Ek-4'e göre hazırlanan PTD Valiliğe sunulur. PTD ilgili kurumlardan görüş alınarak Valiliklerce değerlendirilir. Görüşler Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü tarafından alınır. Projeye ait ÇED kararı verilir.⁶ Başvuru belgeleri; Ek-4'e göre hazırlanan PTD, bilgi ve belgelerin doğruluğuna ilişkin taahhüt yazısı, imza sirküleri ve başvuru belgesi dekontudur.

Şekil 3: ÇED Süreci Akım Şemaları (3. Aşama)

⁶ Bakanlık tarafından ÇED gereklidir ya da ÇED gerekli değildir kararı verilir.

Üçüncü aşama, Ek-1 sürecine tabi projeler ve ÇED gerekli kararı alınan faaliyetler için, ÇED sürecinin başlatılması ve komisyonun teşkil edilmesidir. İlk olarak ÇED firmaları, Ek-3'te yer alan ÇED Genel Formatı esas alınarak hazırlanan başvuru dosyası Bakanlığa sunulur. İkinci olarak, Bakanlık tarafından başvuru dosyasındaki bilgiler dikkate alınarak, ilgili kamu kurum ve kuruluş temsilcileri, Bakanlık yetkilileri ve proje sahibi ve ÇED firmalarından oluşan bir Komisyon kurulur. Üçüncü olarak, proje ile ilgili olarak başvuru yapıldığını, ÇED sürecinin başladığı, ÇED başvuru dosyasının halkın görüşüne açıldığı ve ÇED süreci tamamlanana kadar proje ile ilgili görüş ve önerilerin Valiliğe ve Bakanlığa verilebileceği, Bakanlık ve Valilik tarafından anons, askıda ilan ve internet vb. şekilde halka duyurulur. Son olarak, HKT ve kapsam belirleme için görüş verme tarihini belirten bir yazıyı ve Ek-3'te yer alan Genel Format doğrultusunda hazırlanmış ÇED başvuru dosyasını Komisyon üyelerine gönderir. Başvuru belgesi, Ek-3'e göre hazırlanmış ÇED başvuru belgesi, vekaletname ve imza siküleridir.

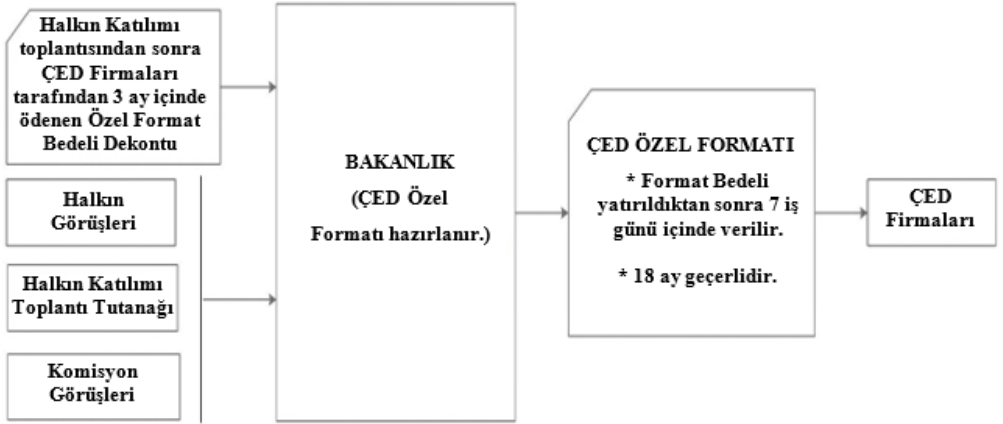
Şekil 4: ÇED Süreci Akım Şemaları (4. Aşama)

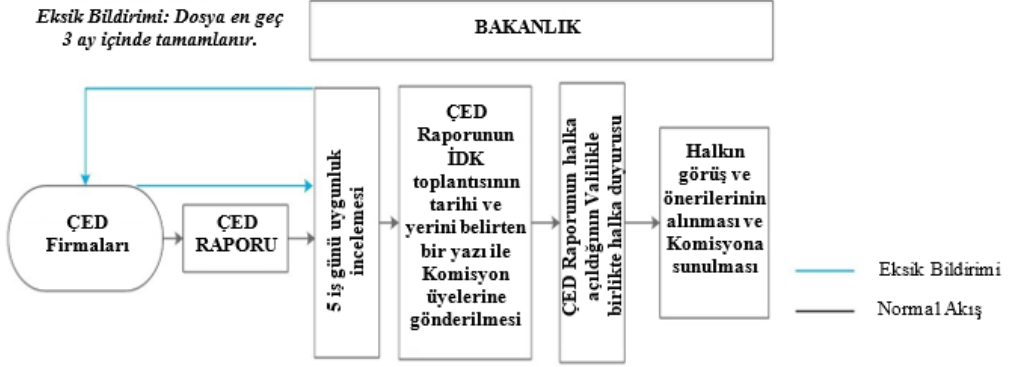
Halkı yatırım hakkında bilgilendirmek, projeye ilişkin görüş ve önerilerini almak üzere; ÇED firmaları ve proje sahibinin katılımı ile Bakanlıkça belirlenen tarihte, projeden en çok etkilenmesi beklenen ilgili halkın kolaylıkça ulaşabileceği, Valilikçe belirlenen merkezi bir yer ve saatte Halkın Katılımı Toplantısı düzenlenir. ÇED firmaları toplantı tarihini, saatini,

yerini ve konusunu belirten bir ilanı; projenin gerçekleştirileceği yörede yayınlanan yerel süreli yayın ile yaygın süreli yayın olarak tanımlanan bir gazetede toplantı tarihinden en az 10 takvim günü öncesinden yayınlar. Toplantıda halkın proje hakkında bilgilendirilmesi, görüş, soru ve önerilerinin alınması sağlanır. Başkan, katılımcılardan görüşlerini yazılı olarak almak isteyebilir. Toplantı tutanağı bir sureti Valilikte kalmak üzere Bakanlığa gönderilir.

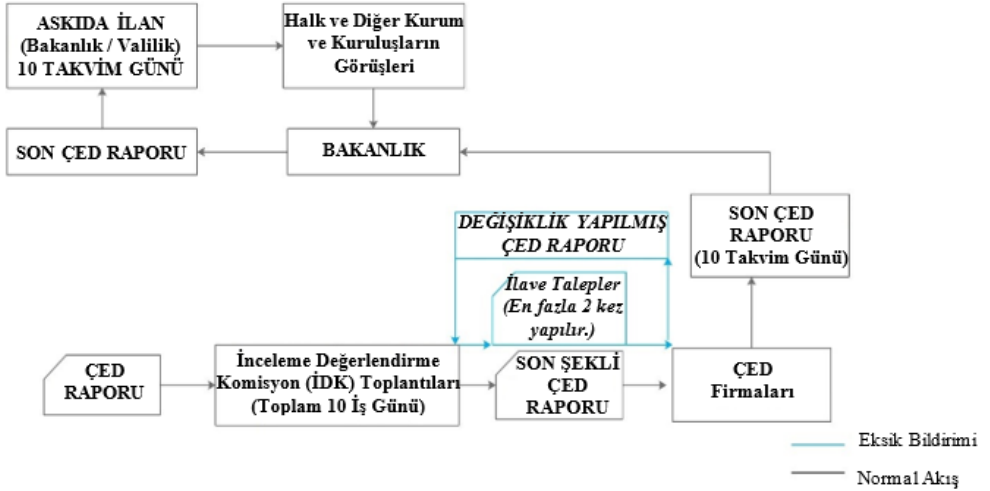
Şekil 5: ÇED Süreci Akım Şemaları (5. Aşama)

Beşinci aşama, kapsam ve özel formatı belirlemedir, Komisyon üyesi kurum/kuruluşların görüş ve önerileri ile halktan gelen görüş ve önerilerin doğrultusunda Bakanlıkça ÇED Raporu Özel Formatı hazırlanır ve ÇED firmalarına tebliğ edilir.

Şekil 6: ÇED Süreci Akım Şemaları (6. Aşama)

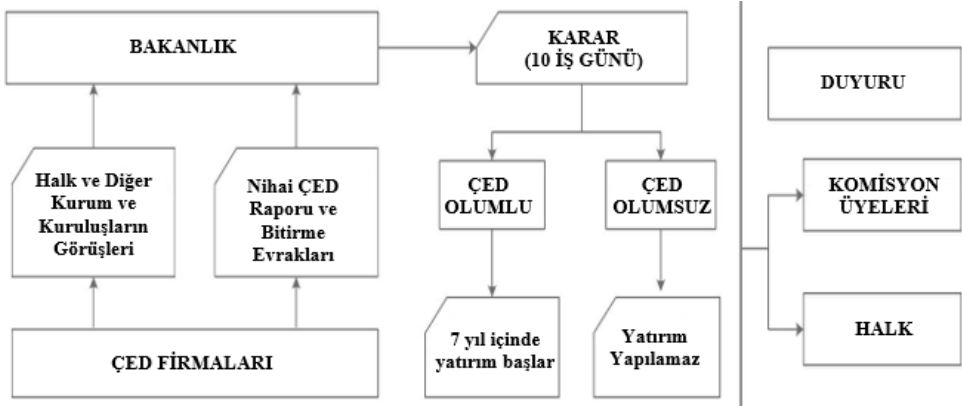
Altıncı aşama, ÇED raporu hazırlama ve uygunluk incelemesidir. ÇED firmaları tarafından hazırlanan ÇED raporu Bakanlığa sunulur. ÇED raporunun Özel Formatına uygunluğu ve belirtilen çalışma grubunda yer alması gereken meslek uzmanları tarafından hazırlanıp hazırlanmadığı hakkındaki inceleme Bakanlık tarafından 5 iş günü içinde sonuçlandırılır.

Şekil 7: ÇED Süreci Akım Şemaları (7. Aşama)

Yedinci aşama, ÇED inceleme ve değerlendirmedir. İlk olarak komisyon üyeleri temsil ettikleri merkezi ve yerel kurum/kuruluşları ilgilendiren

konulardaki yetki, görev ve sorumlulukları çerçevesinde rapor hakkında görüş bildirirler. İkinci olarak ÇED raporunda önemli eksiklik ve yanlışlıkların görülmesi durumunda Komisyon, bunların giderilmesini ÇED firmaları veya ilgili kurumlardan ister. Süreç durdurulur. Üçüncü olarak, Komisyon tarafından incelenerek son şekli verilen ÇED raporu, halkın görüş ve önerilerini almak üzere Bakanlık ve/veya Valilik tarafından askıda ilan ve internet aracılığı ile 10 iş günü görüşe açılır. Son olarak, Bakanlık, halk ve diğer kurum ve kuruluşlardan gelen görüşler doğrultusunda, rapor içerisindeki gerekli eksikliklerin tamamlanması, ek çalışma yapmasını ya da Komisyonu yeniden toplamasını Bakanlıktan talep eder.

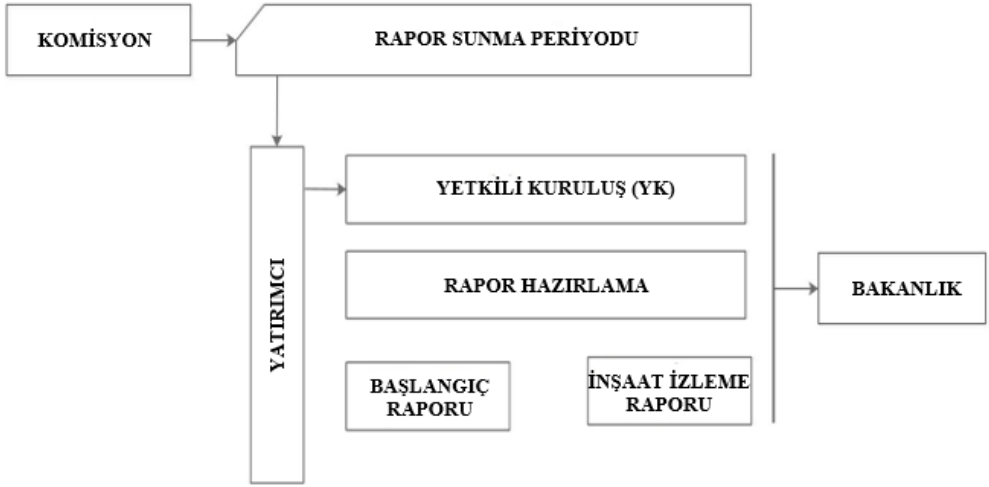
Şekil 8: ÇED Süreci Akım Şemaları (8. Aşama)

Sekizinci aşama, karar verme aşamasıdır. İlk olarak, Bakanlık halktan gelen görüşler doğrultusunda, rapor içeriğindeki gerekli eksikliklerin tamamlanması, ek çalışmalar yapılmasını ya da Komisyonun yeniden toplanmasını isteyebilir. Nihai ÇED raporu ve eklerinin proje sahibinin taahhüdü altında olduğunu belirten taahhüt yazısı ve noter onaylı imza sirküleri 5 iş günü içerisinde Bakanlığa sunulur. Kamu kurum/kuruluşlarından imza sirküleri istenmez. İkinci olarak, Bakanlık, Komisyon çalışmalarını ve halk ve diğer kurum ve kuruluşların görüşlerini dikkate alarak, proje için “ÇED Olumlu” ya da “ÇED Olumsuz” kararını 10 iş günü içinde verir ve bu kararı komisyon üyelerine bildirir. Proje için verilen “ÇED Olumlu” ya da “ÇED Olumsuz” kararı, Bakanlık ve Valilik tarafından askıda ilan ve internet aracılığı ile halka duyurulur. Son olarak, proje sahibi” ÇED Olumlu” ya da “ÇED

Gerekli Değildir” kararını aldıktan sonra, projede yapılacak bu yönetmeliğe tabi değişiklikleri Bakanlığa ya da Valiliğe bildirmekle yükümlüdür. Proje evrakları; nihai ÇED raporu ve eklerinin proje sahibi taahhüdü altında olduğunu belirten taahhüt yazısı ve noter onaylı imza sirküleridir.

Şekil 9: ÇED Süreci Akım Şemaları (9. Aşama)

Dokuzuncu ve son aşama, izleme ve kontrol aşamasıdır. Bakanlık “ÇED Olumlu” ya da “ÇED Gerekli Değildir” kararı verilen projelerle ilgili olarak, nihai ÇED raporu veya “ÇED Gerekli Değil” kararına, esas PTD taahhüt edilen hususların yerine getirilip getirilmediğini izler ve kontrol eder.

2.2. ÇED Kriterleri ve Dayanakları

ÇED raporları hazırlanırken, bir takım sözleşme, yönetmelik ve kanunlardan faydalanılmaktadır. Yıllar içerisinde, kanunlar ve yönetmelikler içerisinde yapılan değişiklikler de ÇED raporu hazırlarken dikkate alınmaktadır. Çünkü HES projeleri aynı anda birden fazla kanun ve yönetmeliğin kapsamına girmektedir.

Tablo 3: ÇED Raporu Hazırlarken Yararlanılan Kanun ve Yönetmelikler

Kanunlar	Çevre Kanunu, İş Kanunu, Su Ürünleri Kanunu, Umumi Hıfzısıhha Kanunu, Milli Parklar Kanunu, Kültürel ve Doğal Varlıkların Korunması Kanunu, Sit Alanları Kanunu, Kıyı Kanunu, Orman Kanunu, Mera Kanunu, İmar Kanunu, Zeytinciliğin Islahı ve Yabanilerinin, Aşılattırılması Hakkında Kanun, Tarım Sigortaları Kanunu, Belediye Kanunu, Büyükşehir Belediyesi Kanunu, Bayındırlık Hizmetleri Kanunu, Turizme Teşvik Kanunu Ulusal Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Kanunu TAEK Kanunu
Yönetmelikler	Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği, Su Kullanım Hakkı Anlaşması Yönetmeliği, Hava Kalitesinin Korunması Yönetmeliği, Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Yönetmeliği Endüstri Tesislerinden, Kaynaklanan Hava Kirliliğinin Kontrolü Yönetmeliği, Çevresel Gürültünün Değerlendirilmesi ve Yönetimi Yönetmeliği, Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği, Su Ürünleri Yönetmeliği, Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği, Tehlikeli Atıkların Kontrolü Yönetmeliği, Tıbbi Atıkların Kontrolü Yönetmeliği, Bitkisel Atık Yağların Kontrolü Yönetmeliği, Atık Yağların Kontrolü Yönetmeliği, Ambalaj Atıklarının Kontrolü Yönetmeliği, Atık Pil ve Akümülatörlerin Kontrolü Yönetmeliği, Tehlikeli Kimyasallar Yönetmeliği, Zararlı Kimyasal Madde ve Ürünlerin Kontrolü Yönetmeliği, Radyoaktif Madde Kullanımından Oluşan Atıklara İlişkin Yönetmelik, Hafriyat Toprağı, İnşaat ve Yıkıntı Atıklarının Kontrolü Yönetmeliği, Toprak Kirliliğinin Kontrolü Yönetmeliği, Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu Uygulama Yönetmeliği, Tarım Arazilerinin Korunması ve Kullanılmasına Dair Yönetmelik, Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği, Nesli Tükenmekte Olan Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretin Uygulanması Konusundaki Yönetmelikler, Av ve Yaban Hayvanlarının ve Yaşam Alanlarının Korunması, Zararlılarıyla Mücadele Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik, Yaban Hayatı Koruma ve Yaban Hayatı Geliştirme Sahaları ile İlgili Yönetmelik, Otoyol Trafığı Yönetmeliği, İşyeri Açma ve Çalışma Ruhsatlarına İlişkin Yönetmelik, İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetmeliği, Çevre Sağlığı Denetimi ve Denetçileri Hakkında Yönetmelik, Radyoaktif Madde Kullanımından Oluşan Atıklara İlişkin Yönetmelik, Radyasyon Güvenliği Yönetmeliği, Radyoaktif Maddelerin Güvenli Taşınması Yönetmeliği, Çevre Denetimi Yönetmeliği

Kaynak: ÇOB, 2006: 12-13

Türkiye’de ister doğrudan ÇED raporunun hazırlanmasına yönelik olsun, ister içerik yönüyle ÇED raporları için önem taşıyın, ÇED raporlarının hazırlanmasında birçok yönetmelik ve kanunun olduğu söylenebilir. ÇED raporu hazırlanırken, Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmeler de dikkate alınmaktadır. Bu sözleşmeler (ÇOB, 2006: 13):

- Bern Sözleşmesi: Sözleşmeye 1984 yılında üye/ taraf olan Türkiye sözleşmenin Ek 1’deki bitki türleri ve Ek 2’deki hayvan türlerini, onların doğal yaşam alanlarıyla birlikte korumak amacıyla gerekli kanuni ve yönetsel önlemleri almakla yükümlüdür.
- Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme (Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora-CITES), nesli tehlikedeki yaban hayatının uluslararası ticaretini kontrol edebilmek için, bu tür alışverişlerde hükümetlerin iznini şart koşan, dünya çapında bir sistem geliştirmiştir. CITES aynı zaman STK'ların belli bir oranda Sekreteryaya yardım edebileceğini ve toplantılara katılabileceğini, devletler tarafından yapılabilen oy kullanma haricindeki her şeyi yapabileceklerini belirtmektedir (Özer, 2009: 298).
- Paris Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme: Sözleşme, "daimi bir temel üzerine ve modern bilimsel yöntemlere uygun olarak, istisnai değerdeki kültürel ve doğal mirasın kolektif korunmasına matuf etkin bir sistemi kuran yeni hükümler, bir sözleşme biçiminde kabulünün zorunlu olduğunu" belirtmektedir.
- Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar Sözleşmesi Ramsar Sözleşmesi: Sözleşmenin ana amacı "sulak alanların ekonomik, kültürel, bilimsel ve rekreasyonel olarak büyük bir kaynak teşkil ettiği ve kaybedilmeleri halinde bir daha geri getirilmeyeceği" esasını vurgulamaktır.
- Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (Rio Konferansı): Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin amacı: "ilgili hükümleri uyarınca takip edilecek amaçları, biyolojik çeşitliliğin korunması; bu çeşitliliğin unsurlarının sürdürülebilir kullanımı; genetik kaynaklar ve teknoloji üzerinde sahip olunan bütün hakları dikkate almak kaydıyla, bu kaynaklara

gereğince erişimin ve ilgili teknolojilerin gereğince transferin sağlanması ve uygun finansmanın tedariki de dâhil olmak üzere, genetik kaynakların kullanımından doğan yararların adil ve hakkaniyete uygun paylaşımıdır."

Türkiye'deki ÇED raporlarının hazırlanma aşamasında, ulusal ve uluslararası göstergeler çerçevesinde bir süreç yaşanması hedeflenmektedir. Bu bakımdan birçok değişkenin göz önüne alınmak istendiği söylenebilir.

3. ÇEVRE ETKİ DEĞERLENDİRMESİ VE DIŞSALLIKLARI

Dışsallık, çevre ile ilgili sorunların tarif edilmesi için kullanılan bir kavramdır (Ertan, 2004). ÇED'in önemli bir işlevi ise dışsallık olgusunun ölçülmesi, değerlendirilmesidir denebilir. Bir faaliyet sonucu meydana gelen etki, çevreyi olumlu yönde etkiliyorsa pozitif bir dışsallıktan bahsedilmektedir. Aksine bir durum olarak, faaliyet sonucu çevreye zarar veriliyorsa bu durumda negatif bir dışsallığın varlığından bahsedebilir. Örneğin (Şahin, 2011: 361) komşunun bahçesine dikmiş olduğu ağacın gölgesinin insana sağladığı fayda pozitif dışsallığa, bir fabrikanın bacasından çıkan dumanın solunulan havayı ve bahçedeki ürünleri etkilemesi ise negatif dışsallık olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabi ki burada ÇED raporlarının amacı, yapılacak faaliyet sonucu meydana gelebilecek negatif dışsallıkların tespitidir. Netice olarak ÇED raporlarının amacı negatif dışsallıkları önceden saptamak, en aza indirmek veya faaliyete başlamadan bu dışsallıklara son vermek şeklindedir.

3.1. Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Sorunlar

ÇED raporları, çevreye verilebilecek zararların önceden tespiti, önlenmesi ve en aza indirilmesi açısından önem taşımaktadır. ÇED raporları her ne kadar çevre açısından teoride önemli görülse de, uygulamada ve süreç içerisinde rapora atfedilen değeri her zaman göremediği söylenebilir. ÇED işinde uzmanlaşmış firmaların ayrı yerlerdeki projeler için neredeyse birbirinin aynı raporları hazırladıkları ve bunun bir formaliteden ibaret olarak kaldığı gözlemlenmiştir (Uluatam, 2011: 70,71). Doğu Karadeniz Bölgesi'nin bazı illerinde şu ana kadar çeşitli aşamalarda devam eden bazı Nehir Tipi HES tesisleri ile bağlantılı ÇED süreçlerine ait örnekler incelendiğinde, bu tesislerin

kurulması aşamasında istenen ÇED raporu sürecinin bilimsellikten uzak bir şekilde yürütüldüğü ve hazırlanan bu raporların ise gerekli titizlikten uzak bir şekilde incelenip karara bağlandığı yönünde kuvvetli bir kanı hâkimdir (Özalp ve diğerleri, 2010: 684). ÇED raporlarının 1993 yılında ilk olarak çıkarıldığı günden bu güne birçok kez değişikliğe uğramış ve durum bazı kafa karışıklıklarına neden olmuştur (Alica, 2011: 100). HES yapılan yörelerde yaşayan insanlarca, bu kadar değişikliğin yapılması, sürecin yeterince şeffaf olmamasının da etkisiyle, işi kılıfına uydurma çabası olarak algılanmasına neden olabilmektedir.

ÇED raporları hazırlanırken çoğu zaman 25 mw'nin üzerindeki projelerde halkın görüşü ya da talepleri sorulmamakta ve halk pasif bırakılmakta, 25 mw'nin altındaki projelerde ise halka gidilmemektedir (Ürker ve Çobanoğlu, 2012: 75). Bir yönetim ilkesi olarak katılımın sağlanabilmesi için mümkün olduğunca halkı sürece dâhil etmek gerekmektedir. Diğer taraftan Kurdoğlu'na (2010) göre, ÇED raporlarında, HES'lerden elde edilecek enerjileri iletmek için kullanılacak nakil hatlarıyla ilgili çalışmalar ya hiç ya da yeteri kadar yer almamaktadır.

Su Kullanımı Anlaşması'nın (2003) 4. maddesinde aynen belirtilen "şirket, dere yatağının su alma yeri mansabında doğal hayatın idamesini sağlayacak ve bu kesimde su haklarını karşılayacak miktardaki suyu yatağa bırakacaktır. Doğal hayat için dere yatağına bırakılacak suyun miktar ve zamanlaması, kurulacak hidroelektrik enerji üretim tesisleri ile ilgili şirket tarafından hazırlanarak Çevre ve Orman Bakanlığı'ndan⁷ onay alınacak olan ÇED, PTD'de belirlenecektir. (Ek cümle: 18/08/2009 - 27323 R.G. Yön/7.mad) Ancak, doğal hayatın devamı için mansaba bırakılacak su miktarı projeye esas alınan son on yıllık ortalama akımın en az %10 u olacaktır. ÇED sürecinde ekolojik ihtiyaçlar göz önüne alındığında bu miktarın yeterli olmayacağının belirlenmesi durumunda miktar artırılabilir. Belirlenen bu miktara mansaptaki diğer teessüs etmiş su hakları ayrıca ilave edilecek ve kesin proje çalışmaları belirlenen toplam bu miktar dikkate alınarak yapılacaktır. Nehirde son on yıllık ortalama akımın %10 undan daha az akım olması halinde suyun tamamı doğal hayatın devamı için mansaba bırakılacaktır" şeklinde

⁷ Bakanlık, 2011 yılında Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve Orman ve Su İşleri Bakanlığı olarak ikiye ayrılmıştır. Bu tarihten sonra, ÇED raporlarıyla ilgili kararları Çevre ve Şehircilik Bakanlığı vermektedir

belirtilmiştir. Akarsu yatağına bırakılması gereken can suyu oranı, mevsimlere ve akarsulara göre farklılık göstermekle beraber, içerisindeki canlıların ihtiyaçlarına göre de farklılık göstermektedir (Karadeniz ve diğerleri, 2011: 108).

Akarsuların bulunduğu bölgelerin iklimleri çeşitlidir. Akarsuların taşıdığı su miktarları da farklıdır. Akarsuyun içerisinde bulunan habitatların da suya olan ihtiyaçları farklılık gösterebilir. Bu nedenle, antlaşmada belirtilen %10 oranı genel bir oran olarak kullanılmamalı, her bir akarsu ve ekosistem kendi içerisinde değerlendirilmelidir. Su ölçümlerinin sağlıklı olarak yapılabilmesi için, gereken süre 20 ile 25 yıl arası olarak hesaplanmaktadır (Hamsici, 2012: 41). Bir kaç yıllık ölçümlerin baz alınması, sudaki hayatın devamı açısından olumsuz sonuçlara sebebiyet verebilir. Kantarcı'ya göre (2010: 5), tarımsal sulama ihtiyaçları karşılandıktan sonra, deredeki canlıların yaşayabilmesi için gereken su yüksekliği 30 cm'dir. Bu bakımdan yalnızca %10'luk bir kıstasın oransal olarak kabul edilebilirliği sorgulanmakla beraber, tek bir ölçüt olarak kullanılması da doğru olmayabilir. Dolayısıyla, kullanılan Tennant yönteminde kullanılan oranların tekrar değerlendirilmesi gerekebilir.

HES yapım sürecinde, çoğu zaman alınması gereken ÇED raporu konusunda yaşanan sıkıntıları aşmak için İnşaat Mühendisleri Odası (İMO) Su çalışma Grubu tarafından yapılan incelemeler sonucu ortaya çıkan öneriler şöyledir (TMH, 2009: 62):

- Can suyu miktarının belirlenmesinde dere ve mansap koşulları incelenerek karar alınmalıdır. Çünkü doğal hayatın korunması buna bağlıdır. Şu ana kadar yapılan uygulamalarda, can suyunun tespiti için mevzuatta ve uygulamada herhangi bir standart mevcut değildir. Bununla ilgili acil bir mevzuata ihtiyaç vardır.
- HES projeleri genel havza planlamasına aykırı şekilde yapılmamalıdır. Bir yerdeki suyun bir başka yere aktarılması konusunda dikkatli olunmalıdır.
- Elektrik santrallerinin yöre halkına destek sağlaması gerekmektedir.
- ÇED raporları alanda araştırma yapılmadan masa başlarında hazırlanmaktadır. ÇED raporları dosyada bulunması gereken bir evrak değil, öncelikli önem verilmesi gereken bir aşama olmalıdır.

- Kurulu gücü 10 mw'ın (şimdi 25 mw) altındaki HES'ler için ÇED raporu istenmemektedir. Lisans dahi olsa tüm HES'lerden ÇED raporu istenmelidir. HES yapım süreci sürekli denetlenmelidir.
- Mevzuata göre planlama aşamasından sonra HES'ler denetlenmemektedir. HES'lerin ölü yatırıma dönüşmelerini engellemek için denetim artırılmalıdır.

ÇED Yönetmeliği'nin 6. maddesi gereğince, ilk önce ÇED süreci tamamlanması gerekirken, Su Kullanım Anlaşması yapılarak, EPDK tarafından elektrik üretim lisansı verilmesi tezat yaratmakta ve ÇED'in sürecin en sonuna, yatırımcının çeşitli gider ve masraflar yapmasından sonrasına bırakılması ÇED sürecinin formalite olarak kalmasına neden olmaktadır (Ürker ve Çobanoğlu, 2012: 72). ÇED raporlarının incelenmesi ve denetimi çevrenin korunması adına “ÇED Olumlu ya da ÇED Gerekli Değildir” sınırlı kalmayarak, tüm HES süreci incelenmelidir (Semiz, 2014: 35). ÇED raporlarında, HES tanıtım dosyalarında, önleyici ve azaltıcı önerilere yer verilip, proje bittikten sonra, enerjinin nakledileceği hatla ilgili ÇED'e rastlanılmamaktadır (Uzun, 2011: 10). ÇED raporu öncelik sonralık karışıklığı veya uygulamadaki sorunlardan ötürü, dosyaya eklenmesi gereken herhangi bir belge olarak kalabilmektedir. Enerji nakil hatlarının güzergâhının ve etkilerinin, ÇED raporları içerisinde yeterince göz önüne alınmadığı ifade edilmektedir. Hatlar boyunca, kesilmesi gereken ağaçlar ve bu ağaçların kesildiği arazinin engebeli olmasının getireceği erozyon ve toprak kayması gibi etkenler ve böcek istilaları da raporda yer edinmesi gereken durumlar olarak sayılabilir (Özalp ve diğerleri, 2010: 685).

ÇED raporu hazırlanırken, üzerinde durulması gereken ve göz önünde bulundurulması gereken anlaşmalardan biri Ramsar Sözleşmesi'dir. Ramsar Sözleşmesi (1971), özellikle sulak alanlar ve su kuşlarının durumunu düzenlemektedir. Ramsar Sözleşmesi'nin başlangıç bölümünde (UNESCO, 1971); "İnsan ve çevresinin karşılıklı bağımlılıklarını tanıyarak; sulak alanların temel ekolojik fonksiyonlarının, su rejimlerini düzenlemek ve karakteristik bitki ve hayvan topluluklarının, özellikle su kuşlarının yaşama ortamlarını desteklemek olduğunu göz önüne alarak; sulak alanların ekonomik, kültürel, bilimsel ve rekreasyonel olarak büyük bir kaynak teşkil ettiğine ve kaybedilmeleri halinde bir daha geri getirilemeyeceğine inanarak; sulak alanların giderek artan şekilde kaybına sebep olacak hareketleri şimdi ve

gelecekte durdurmayı isteyerek; su kuşlarının mevsimsel göçleri sırasında sınırlar aşabildiğini ve bu yüzden uluslararası bir kaynak olduğunu tanıyarak; sulak alanların ve onlara bağlı bitki ve hayvan topluluklarının korunmasının, ileri görüşlü ulusal politikalarla, koordineli uluslararası faaliyetlerin birleştirilmesi yoluyla sağlanacağından emin olarak." ifadeleri yer almaktadır. Sözleşmeye taraf olan Türkiye, HES yapım sürecinde, azami dikkatle sözleşmenin gereklerini yerine getirmelidir.

3.1.1. ÇED Sürecinde İyi Yönetişim Açısından Katılım

HES projelerinde, yönetim sürecinde yer alan aktörlerin, bir araya gelip karar alma süreçlerine beraber iştiraki olmaksızın, yönetim sürecinin istenilen düzeyde başarıya ulaşamayacağı söylenebilir. Günümüz vatandaş-devlet ilişkilerinde katılımın önemi ve derecesi, klasik anlamdaki yönetimlerde görülen, temsili demokrasilerin çok daha ötesinde bir anlama sahip olduğu ifade edilebilir. Vatandaşlar artık “seni seçtim belirli bir zaman diliminde yönetme işini sana verdim, beğenmezsem süren bittiğinde değiştiririm” düşüncesinin daha ötesine geçme isteminde bulunmaktadır. Artık vatandaşların, yönetime katılma, yönetenlerle aynı masa etrafında toplanarak görüşlerini iletmek istedikleri söylenebilir. AB ve diğer uluslararası örgüt ve yapılar, özellikle yenilenebilir enerji düzeyinde yerel halk, yerel yönetimler ve STK’larla iletişim halinde bulunularak ve onları da sürece katarak bu kaynaklardan faydalanılması gerektiğini belirtmişlerdir.

1990 sonrasında ise, küreselleşme ve ekonomik konjonktürün de etkisiyle literatüre girmiş olan; yönetimde hoşgörü, paydaş toplum, çok aktörlü toplum ve uzlaşma gibi kavramlar, yönetim bilimi içerisinde, uygulama alanında gündeme gelmiştir (Güler, 2003: 93). Bu kavramlar günümüzde, yönetimde meşruluğu sağlayabilmek adına, önemli göstergelerden bazıları olarak değerlendirilebilir. Batılı devletlerin yönetim anlayışında buna paralel olarak bir değişimin yaşandığı da söylenebilir. Genel olarak, 1800’lerden 1930’a kadar olan dönemde özel sektör hem dümen tutan (Steering) hem de kürek çeken (rowing) konumda iken, 1940’lar ve 1970’lere kadar olan refah devleti döneminde hem dümen tutan hem de kürek çekenin devlet olduğunu, 1980’lerden sonra ise, dümen tutanın devlet, kürek çekenin özel sektör olduğu bir dönemle karşılaşıldığı söylenebilir (Faur, 2005: 16). Daha sonra ise, deyim

yerindeyse “dümen tutulan ve kürek çekilen geminin bir de “*yolcuları*” olduğu” ve bu yolcuların yapılan her türlü faaliyetin ve kararın sonuçlarından etkilenebileceği anlaşılmıştır. Dolayısıyla, Yeni Kamu İşletmeciliği anlayışının bazılarına göre devamı, bazılarına göre ise onun yerine gelen bir sonraki aşaması olarak ifade edilen yönetim ve yönetim sürecinin daha etkin ve “iyi” bir şekilde işlemlerini sağlayan iyi yönetim ilkelerinin bir gereklilik olarak yönetim alanında işlevsel olabileceği ifade edilmiştir.

Halk, karar verme sürecine dâhil edilerek, projede “kendinden de bir şeylerin” olduğunu görmesi, yapılan faaliyeti benimseme konusunda daha olumlu bir adım olarak değerlendirilebilir. Yerel halka ve STK'lara yenilenebilir enerjinin ulusal menfaatlere uygun ve çevreyle dost olduğu; elektrik enerjisinin de iyi bir çevrede yaşamak kadar önemli olduğu yapılacak katılım uygulamalarıyla gösterilerek anlatılabilir. Bu yapılırken söylemde ve uygulamada farklı hareket etme sonucunda, halkın yatırımcıya olan güveni azalabilecek, toplumsal kabulün sağlanması konusunda sıkıntılar yaşanmasına neden olabilecektir.

İyi yönetişimin sağlanabilmesi ve iyi yönetim ilkelerinin uygulamaya geçilebilmesini sağlayabilecek iletişim ortamı, yönetişimin üç aktörünün de sürece katılımını sağlamakla mümkün olabilir. Dolayısıyla, yönetim sürecinden bahsedebilmek için katılım öncelikli ilke olarak görülebilir. HES yapım sürecinde aktörlerin önerileri, çekinceleri ve talepleri hakkında bilgi edinme, onların sürece katılımları sağlanarak başarılabılır. HES sürecinde katılım mekanizması sayesinde, devletin hedefleri ve özel sektörün çalışmaları hakkında yöre halkı ve STK'lara detaylı ve tatmin edici bilgiler vermek adına yararlı olabilir. Diğer taraftan, sürece STK ve yerel halkın katılımı sağlanarak, HES inşaatlarından kaynaklı toplumdaki endişelerin daha iyi bilinmesi ve 190 analiz edilmesi sağlanabilir. Bu şekilde vatandaşın yapılan ve yapılacak faaliyetleri benimsemesi de sağlanabilir. Yönetişim aktörleri arasında ortaya çıkabilecek muhtemel sorunların çözümü ya da en azından mümkün olduğunca azaltılması katılımın sağlanmasıyla başarılabılır.

İyi yönetim ilkelerinden katılımın, HES yapım sürecinde iyi işleyebilmesi için öncelikle aktörlerin iletişimde olabilecekleri bir katılımın sağlanması gerekmektedir. Katılım ise, “yaptım oldu” ya da DAD (Karar ver-İlan et -Savun) şeklinde geçen, bilgilendirme ya da konferans şeklindeki

toplantılarla sağlanamayabilir. Katılımın sürecin en başından itibaren de sağlanabilmesi, etkili bir yönetişimi hayata geçirme konusunda yardımcı olabilir. Her şeyin nihayete erdiği bir proje hazırlama sürecinden sonra toplantıların yapılması, katılımın taşıdığı anlamla uyuşmamaktadır. Nitekim her vatandaş dikkate alınmak ve muhatap olarak kabul görmek ister. Katılımın sağlanamaması muhtemel sorunların ya da taleplerin tartışılmamasına ve neticesinde toplumsal bir tepki olarak karşımıza çıkmasına sebebiyet verebilir. Aynı zamanda halka yapılan işin önemini anlatabilme konusunda da başarısızlığa uğrama söz konusu olabilir. Diğer taraftan vatandaşlar katılım sayesinde HES'lere karşı olma ya da destekleme fikirlerini, “diğerinin” söyleyeceklerine kulak vererek ya daha fazla pekiştirme ya da tam tersi olarak değiştirme imkânına da sahip olabilirler. Vatandaşların günümüzdeki beklentilerinden biri olarak değerlendirilebilecek yönetime katılma istemini yerine getirme konusundaki başarısızlıklar, yapılacak faaliyetin neticesi iyi de olsa, sürecin memnuniyetsiz bir topluluk yaratmasına neden olabilir.

Katılım; çevreyi korumanın ve geliştirmenin hukuksal bir dayanağı olarak, “kamu yararına” uygunluğu sağlamak adına önemli bir ilkedir (Turgut, 1996: 109). Aarhus Sözleşmesi’nde 4. Maddesinde belirtildiği üzere halk, “Bir ya da daha fazla sayıdaki gerçek veya tüzel kişi ve ulusal mevzuat ve uygulamalara göre bunların dernekleri, organizasyonları ya da gurupları anlamına gelmektedir”. Dolayısıyla, halkın süreçlere katılımı dendiğinde, gerçek veya tüzel kişilerin ya da bunların oluşturmuş oldukları grup ya da organizasyonların katılımı anlaşılmaktadır. Evers (1998: 43-46) "*Consumers, Citizens and Coproducers- A Pluralistic Perspective on Democracy in Social Services*" adlı yazısında kamu hizmetlerinin sunumunda, vatandaşın rolünü ortaya koyan; temsili demokrasi, katılımcı demokrasi, tüketicilik ve ortak üreticilerin katılımı dört başlık altında dört farklı davranış kalıbı ortaya koymaktadır. Temsili demokrasiler, vatandaşların seçtikleri yerel veya merkezi yöneticileri oy ya da seçimler yoluyla denetmesi olarak uygulama bulmaktadır. Katılımcı demokrasinin ise köklerini tarihin derinliklerinden aldığı söylenebilir. Katılımcı demokrasilerde, vatandaşların kendileriyle ilgili meselelere daha etkin ve aktif katılımı sağlanabilir.

Katılım, tüketicilik daha çok pazar ekonomisi kurallarını çağrıştıran bir kavramdır. Ortak üreticilerin katılımı ise, daha demokratik ve sürecin

işleyişinde vatandaşın da rolünün olabileceği bir olgu olarak karşımıza çıkabilmektedir. Burada ortak üretimi yalnızca meta olarak değil, fikir, bilgi veya strateji üretimi olarak da değerlendirebilir. Özellikle HES yapım sürecinde karşılaşılan birtakım sorunlar, bizi farklı tecrübe ve görüşlerin sürece katılması gerektiği yönünde çıkarıma götürebilir. Yönetişim sürecinde, STK, özel sektör ve devlet arasında açık ve demokratik diyalog kanalları görünür şekilde olmalıdır (Mercer, 2003: 745). İyi yönetim için katılımın tabanının oldukça geniş tutulması yönetimin demokratik olma niteliği açısından önemlidir (Gündoğan, 2013: 38). İyi yönetim açısından kilit önemde olabilecek katılım faaliyeti, yalnızca halkın/STK'ların masada olması anlamına gelmemekte; aynı zamanda, kararları da etkileyebilecek güce sahip oldukları bir durumu ifade etmektedir (Woods, 1999: 43-44). ÇED toplantılarında halkın ve/veya STK'ların katılımının göstermelik olarak bir uygulama olarak değerlendirilmesi ve yapılacak faaliyetin ana aşamalarından biri olarak görülmesi gerekmektedir (Sinclair ve Diduck, 2016: 1).

HKT'ler karar verme süreçlerine katılım olarak değerlendirilmenin ötesinde, çevresel ve toplumsal meselelerin çözümü için kaynak ve öneri havuzu niteliği de taşımaktadır (O'faircheallaigh, 2010: 22). HKT'lerde görüş alışverişi, çözüm önerileri ya da şikâyetlerin dinlenebileceği bir ortamın oluşturulması, ilk anda problemlerin çözümü ya da projelerin daha iyi olmasını sağlayacak nitelikte olmayabilir. Fakat bu amaca hizmet etmek adına, alt yapı oluşturabilir. Yönetişim kültürünün oluşmasına katkı sağlayabilir.

İyi yönetim, yalnızca yönetim süreci olarak değerlendirilemeyecek kadar geniş bir faaliyeti ifade edebilecek bir kavramdır. Çünkü iyi yönetim çok aktörlü ilişkileri ve bu aktörleri bağlayacak ilkeleri içermektedir. Dolayısıyla, klasik anlamda devlet, özel sektör ve yerel halk ve STK'ların bir araya gelerek, gerçekleştirdikleri dar anlamda, bir yönetim faaliyetini aşarak, hukuki ve etik boyutları da bulunan bir süreci ifade etmektedir. ÇED raporları ve HKT'lerde dar anlamda bir faaliyet olarak değil, halkın ve STK'ların katılımının aktif bir şekilde olduğu süreçleri ifade etmelidir. İyi yönetişimin HES sürecinde uygulanmasının öncelikle, ÇED ve HKT aşamaları ve bu aşamalara bağlanabilecek önceki ve sonraki aşamaların gerçekleştirilebilmesiyle sağlanabileceği söylenebilir. Aksi takdirde, HES sürecindeki aktörler arasındaki iletişim sağlanamayabilir. Netice olarak, iyi

yönetişim ilke ve süreçleriyle çözüme kavuşturulabilecek birçok konu, sorun olmaya devam ederek HES kurulumlarının problemlili geçmesine ve daha farklı sıkıntılara neden olabilecektir.

Katılım yalnızca halkın seçimlerde oy kullanma ile tanımlanıp sınırlı kalmamakta, halkın karar alma süreçlerine katılımını da içermektedir (Eren, 2005: 105). Yönetişim ilkelerinden katılımın sağlanması yani, devletin dümen tutabilmesi için, yönetim sürecindeki diğer aktörlerin güçlü olması gerekmektedir (Mercer, 2003: 744). Vatandaşın kamu hizmetlerinin sunulmasında olabildiğince etkin rol alması, yerine getirilecek hizmetin hem yerindelik kaidesine uygun olmasını hem de halk tarafından daha fazla sahip çıkılmasına sebep olabilir. Özellikle, kendini yaşadığı kent-çevre ile tanımlayan veya özdeşleştiren insan için, kendi yaşam standartlarını ve çevresini etkileyecek konularda onu işlevsiz kılmak, kamu hizmetlerinin ya da yatırımların yapım sürecinde sorunlara neden olabileceği gibi, sonrasında da yapılan hizmetlerin ya da yatırımların, halk tarafından ne kadar meşru olarak kabul göreceği sorusu-sorunuyla karşılaşılabilmesine neden olmaktadır. Çünkü insanlar yaşadığı çevreye veya kente aidiyet hissi duymakta ve buralarda yaşadıkları için, yaşadıkları çevre veya kentle ilgili yapılacak birçok işlem veya eylemde kendilerinin de görüş ve taleplerinin alınması gerektiğini bir hak olarak görebilmektedirler. İyi yönetim ve demokrasinin özünü oluşturan halkın kararlara katılımı ve halka olan saygıdır (Robert, 2008: 48). O nedenle, halkın yapılan hizmet ya da yatırımlar hakkında bilgilendirilmesi, görüş ve önerilerinin alınması yoluna gidilmelidir.

HES projelerinde STK'lar, sürecin daha çevreci ve/veya daha az maliyetli ilerlemesini sağlayabilir. Dolayısıyla, sürdürülebilirliğe de katkı sağlayacak şekilde bir projenin oluşumuna etkide bulunabilirler. Görüşmeler yapılan STK'lardan edinilen izlenim, onların HES karşıtı oldukları yönündedir. Fakat bu karşıtlığın özellikle demokratik haklar içerisinde kalması gerektiği yönünde söylemlere de rastlanmaktadır. STK'lar yalnızca devletin karşısında duran, belli bir meselenin savunucusu değil, halk ile devlet arasında çıkabilecek sorunların çözümünde arabulucu olacak şekilde bir rol de üstlenebilir. HES projelerinin inşaatı sırasında STK'lar iyi yönetim süreci sayesinde yerel halkın devlet ve firmalarla olan ilişkilerinde arabulucu rolünü üstlenebilir.

Dolayısıyla halkı illegal eylemlerin dışında tutarak, karar alma süreçlerine katılımı konusunda teşvik edebilirler.

HES yapım sürecinde, iyi yönetim için sorun oluşturabilecek durumlardan bir tanesinin de Tanıl Bora'nın (1988: 39) ifadelerinde yer alan “karşıyız” hareketinin genel bir çerçeveye oturması sorunudur. HES ile ilgili, bir ya da pek çok yerde yaşanan sorunun/sorunların, çevreye en az zararla yapılan, hukuka uygun ve iyi yönetim ilkeleri çerçevesinde katılımın sağlandığı projelere dahi yaklaşımın “karşıyız” şeklinde olmasına neden olabilir. Yine de usulüne uygun yani iyi yönetim ilkelerinin işlediği bir HES yapım sürecinde, halen sürece karşı olan STK ve vatandaşların destekleyici bir iyi yönetim ilkesi olan “iyi niyetli ve içten” karşı olma nedenleri dinlenmelidir. Bu sayede HES projelerinin daha çevreci fikirler etrafında inşa edilmesi de sağlanabilir.

4. HALKIN KATILIMI TOPLANTISI

HES yapım sürecine, halkın katılımının önemi, farklı sorunlara, farklı beklenti ve amaçlardaki kişilerin, farklı çözüm yolları önerebileceği bir ortamın oluşabilmesine katkıda bulunabilir (Dore ve Lebel, 2010: 128). Özellikle çevreyi ilgilendiren konularda iletişimin açık olması, sorunların çözümü için anahtar değerindedir (İnnes ve Booher, 2007: 437). HES kurulum sürecinde, katılımcılığın az ya da etkin olmaması kamu yararının ne kadar sağlanabildiği sorusunu akıllara getirebilmektedir. Katılımcılığın ve hukuka uygunluğun etkin bir şekilde sağlanamaması, alınan kararların, toplumsal menfaatleri tam olarak yansıtamayacağı yönünde değerlendirmelere yol açabilmektedir (Peker, 2013: 682). Neticede, kamu yararın yansımaları ve değerini bulması gereken yerin, yine alınan kararlarda fikirlerinin dikkate alınması gereken halk olduğu söylenebilir.

HKT ya da Halkı Bilgilendirme Toplantısı, ÇED sürecinde halkın yapılacak faaliyet hakkında bilgi edinmesini ve görüşlerini sunmasını ve taleplerini iletmesini sağlamaktadır. Bu amaçla; ÇED yönetmeliği 9. maddesi toplantının düzenlenmesi ve toplantının amacı ve şeklinin ortaya konulabilmesi adına, içeriğin ve sürecin nasıl olması gerektiği hakkında bilgi vermektedir. HKT'nda amaç projeden etkilenecek halkın bilgilendirilmesi ve görüşlerin dinlenmesi ve dikkate alınmasıdır (Arzu Yıldırım, 2014: 89). Uluslararası Halk Katılımı Birliği, (International Association for Public Participation-IAP) karar verme ve problemlerin çözülmesi sürecinde halkın katılımının önemli olduğuna ve bunun tek bir anlık durum değil sürecin tamamına yayılması gereken bir olgu olduğu yönünde ifadeler kullanmaktadır (Twyford ve Baldwin, 2006: 14).

25 Kasım 2014 Tarihli ÇED yönetmeliğin 9.1. fıkrasında, halkın yatırım hakkında bilgilendirilmesi, projeye ilişkin görüş ve önerilerinin alınması üzere; Bakanlıkça yeterlik verilmiş kurum/kuruluşlarca ve proje sahibinin katılımı ve Bakanlıkça belirlenen tarihte, projeden en çok etkilenmesi beklenen ilgili halkın kolaylıkla ulaşabileceği, Valilikçe belirlenen merkezi bir yer ve saatte halkın katılımı toplantısı düzenlenir.

Yönetmeliğin 9. maddesi 1. fıkrası a bendinde, Bakanlıkça yeterlik verilmiş kurum/kuruluşlar, toplantı saatini, yerini, tarihini ve konusunu belirten

bir ilan; projenin gerçekleştirileceği yörede yayınlanan yerel süreli yayın ile yaygın süreli olarak tanımlanan bir gazetede toplantı tarihinden en az on takvim günü önce yayınlanır, ibaresi yer almaktadır.

Yönetmeliğin 9. maddesi 1. fıkrası b bendinde, halkın katılımı toplantısı, Çevre ve Şehircilik İl Müdürünün veya görevlendireceği bir yetkilinin başkanlığında yapılır. Toplantıda; halkın proje hakkında bilgilendirilmesi, görüş, soru ve önerilerinin alınması sağlanır. Başkan, katılımcılardan görüşlerini yazılı olarak sunmalarını isteyebilir. Toplantı tutanağı bir sureti Valilikte kalmak üzere Bakanlığa gönderilir. Yönetmeliğin 9. maddesi 2. fıkrasında, Valilik, halkın katılımı toplantısı ile halkın görüş ve önerilerini bildirebileceği süreç ile ilgili zamanlama takvimini ve iletişim bilgilerini halka duyurur. Halkın görüş ve önerileri, zamanlama takvimi içerisinde halka sunulur. Yönetmeliğin 9. maddesi 3. fıkrasında, komisyon üyeleri, kapsam belirlemesi öncesinde proje uygulama yerini inceleyebilir, kendilerine iletilen tarihte halkın katılımı toplantılarına katılabilir. Yönetmeliğin 9. maddesi 4. fıkrasında, Bakanlıkça yeterlilik verilmiş kurum/kuruluşlar tarafından halkı bilgilendirmek amacıyla broşür dağıtmak, anket seminer gibi çalışmalar halkın katılım toplantısı öncesinde yapılabilir veya internet sitesinden yayınlanabilir.

HKT'nin yapılmasındaki amaçlar (ÇOB, 2006: 28):

- Projeden etkilenmesi muhtemel halkın belirlenmesi ve halkın görüşlerinin çevresel etki değerlendirmesi çalışmasına yansıtılması için önerilen yöntemlerin bu bölümde ele alınması gerekmektedir.
- Görüşlerine başvurulması öngörülen diğer taraflara da bu bölümde yer verilmelidir. Bu taraflar (halk ve ilgili halk dâhil olmak üzere) proje ile ilgilenen kamu kurum kuruluşları ile STK'ları kapsayabilir.
- Bu konuda verebilecek diğer bilgi ve belgeler (bu bölüm projenin yeri ve türüne göre proje sahibi tarafından sunulabilecek diğer belge ve dokümanları içermektedir).

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nca HKT'ler için belirlenen amaç ve izlenecek yol şu şekilde belirlenmiştir; *HKT, kapsam ve özel format belirlenmesinden önce halkı proje hakkında bilgilendirmek, projeye ilişkin görüş ve önerilerini almak üzere yapılan toplantıdır. Toplantının yeri, tarihi ve saati en az 10 gün öncesinden, yerel ve ulusal yayım yapan gazetelerde ilan edilir. Toplantı Çevre ve Şehircilik İl Müdürünün veya görevlendireceği bir yetkilinin başkanlığında yapılır. Toplantı tutanağı, bir sureti Valilikte kalmak*

üzere Bakanlığa gönderilir. Komisyon üyeleri kendilerine iletilen tarihe göre halkın katılımı toplantısına katılabilirler. Halkın katılımı toplantısı çalışmalarını ilgili sekreteryaya hizmeti, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü tarafından yürütülür.

Yenilenebilir enerji santrallerinin kurulumu sırasında, çevreye ve o yörede yaşayan insanlara yönelik maddi ya da manevi zararlar oluşabilmektedir. Bu olumsuzlukların bir bölümüne, süreci idare edenlerle, süreçten etkilenenler arasındaki iletişimsizlik neden olabilmektedir HES'lerin kurulum sürecinde, halkın katılımı kanalıyla, sürecin daha güvenilir hale getirilmesi sağlanabilir (Aitken, 2010b: 6066). HKT'lerde STK'ların önemli işlevleri vardır. Hem örgütlü bir topluluk olma özelliğini taşımakta hem de karar alma süreçlerinde etkin olabilmektedirler. Aynı zamanda, siyasal alana baskı yapma, topluma hak arama ve demokrasiyi yerleştirme gibi nitelikleri de mevcuttur (Özer, 2009: 93). HKT'ler HES inşasında, yaşanan veya yaşanabilecek sıkıntıların aşılması konusunda, etkin bir yönetim aracı olarak görülebilir. HKT'lerin hem genel olarak yenilenebilir enerji santrallerinin kurulması hem de özellikle HES projelerinin yapılmasındaki amaçları şu şekilde sıralanabilir (Doyle, 2008: 7):

- Bir mesele ya da karar aşamasına gelmiş durumun-faaliyetin toplum içindeki farkındalığını yükseltilebilir.
- Yanlış anlaşılmaya neden olabilecek bir karar öncesinde, karışık konular hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamak ve bu konuları açığa kavuşturulabilir.
- Belirli bir konuda hükümetin harekete geçtiğinin kanıtı ve göstergesi niteliğindedir. Devletin sürece ve süreçten etkilenenleri dikkate aldığını gösterebilir
- Halkın katılımı sayesinde, doğrudan yapılacak faaliyetlerle bilgi edinmeleri sağlanabilir.
- HKT'ler, halkın farklı kesimleri tarafından, onların tercihlerinin ve isteklerinin saptanması ve bu doğrultuda bir dizi seçenek belirlemeye yarar.
- Devlet ve özel sektör temsilcileri ile halk ve STK'lar arasında iletişim olanağı oluşturarak, birbirlerini daha iyi anlamaları, birbirlerinin

düşüncelerine ve çıkarlarına-tercihlerine saygı duymaları sağlanabilir.

- Ortak çalışmaya dayalı karar alma ve uygulama amaçlı birliktelik sağlanabilir.
- Halkın karar alma süreçlerine katılmasına izin verilmiş olunur.

Katılımın, toplumun değişim kabul edilmesi ve yenilikle uyumu konusunda önemli bir araç olabileceği vurgulanmıştır (Sagie ve diğerleri, 1990: 459). Halkın karar alma süreçlerine katılımı, iyi yönetim ilkeleriyle desteklenerek ve HKT'ler vasıtasıyla sağlanabilir. Çünkü katılım; bireylerin çevresel yönetim süreçlerinde rol oynamalarını sağlayan, kararlara etkide bulunarak, kendi yaşamlarını şekillendirecek bir süreci yönetmeleri anlamına gelmektedir (Turgut, 1996: 109). Dolayısıyla, ÇED süreci içerisinde yönetim faaliyeti de bu şekilde gerçekleştirilebilir. Çünkü HES'lerde, HKT'ler vasıtasıyla yürütülebilecek katılım mekanizması, planlı değişim için önemli bir safha olabilir (Göregenli, 2010: 203).

Devlet ve STK arasındaki ilişkiler komisyonlara katılım ve resmi yazışmalar şeklinde olabildiği gibi, protesto ve eylemler şeklinde de görülebilmektedir (Kadribeyoğlu, 2010). HES yapım sürecinde STK'ların süreçte oynamış oldukları rol ve kararları etkileyebilme faaliyetleri üç farklı şekilde karşımıza çıkabilmektedir. İlkinde, HKT'lere katılarak istemlerini dile getirebilme şeklinde olmaktadır. Devamında yasal yollara başvurarak, hak arama yoluna gidilebilmektedir. İkincisinde, HES'ler direkt olarak protesto edilmekte ve eylemler yapılmaktadır. Üçüncüsü ise, STK'lar hem protesto ve eylemlerde bulunmakta hem de yasal süreci işleterek dava açmaktadırlar. STK'lar, sayılan üç davranış şeklini aynı projede ve aynı zamanda da sergileyebilmektedirler.

4.1. Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Halkın Katılımı Toplantıları

Günümüzde yaygın olarak kullanılmakta olan sürdürülebilir kalkınma kavramı, çevreye karşı büyüme anlayışından, çevreyle uyumlu politikalara geçişi ve yaşam kalitesinin iyileştirilmesini odak alan bir süreci ifade etmektedir (Bal ve diğerleri, 2015: 184). Sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için özel sektörün, halkın ve devletin, sürdürülebilirlik bakış açısını ayrı ayrı

benimsemeleri ve birlikte hareket etmeleri gerekmektedir (Dedeurwaerdere, 2005: 8-11). BM Barajlar ve Kalkınma Projesi'nde, halkın kabulünün, sürdürülebilir ve adil su ve enerji kaynaklarının geliştirilmesi ve kullanılması noktasında önemli bir durum arz ettiği üzerinde durulmaktadır (Twyford ve Baldwin, 2006: 19). Bu nedenle, karar alma mekanizmaları içerisinde, halkın katılımının önemli olduğu ifade edilmektedir. Yenilenebilir enerji kaynakları kullanımında sistem, kaynakların istismarını engellemek ve sürdürülebilir kullanım için, yerel halkın kaynakların korunmasında güçlü bir aktör olarak yer alabileceği şekilde düzenlenmelidir (Harris, 2000: 22). Yerel halk ve STK yenilenebilir enerji kaynaklarının tahrip edilmemesi konusunda önemli roller üstlenebilir. Fosil olmayan yani yenilenebilir enerjinin kullanıldığı bir sistem, önemli derecede yerel bir karaktere sahip olabilecek, yerel ihtiyaçlara uyum sağlanmasında ve fırsatların değerlendirilmesinde etkili olabilecektir (Harris, 2000: 21). Farklı kesimler tarafından oluşturulan yönetim, karşılıklı olarak çalışmayla beraber, çevreye duyarlı bir sürdürülebilirlik sağlayabilir (Oliveria, 2013: 140).

Sürdürülebilirliğin çevre boyutu da mevcuttur. Çevrenin gelecek kuşaklara mümkün olabildiğince bozulmadan bırakılması adına yenilenebilir enerji kaynakları kullanılabilir. Dolayısıyla, çevrede bulunan insanlar dışındaki canlı ve cansız varlıkların gelecekte de ekosistemdeki yerlerini almaları hedeflenmektedir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmasındaki üçüncü neden ülkelerin enerjide dışa bağımlılığını en aza indirebilme çabası olarak değerlendirilebilir. Hem enerjinin öz kaynaklarla üretimi sağlanabilir hem de dış borç tablosundaki hatırı sayılır bir miktar olan elektrik enerjisi ithalatı giderleri en alt seviyelere kadar indirilebilir. Bu nedenle, yenilenebilir enerji kaynaklarının stratejik öneminin de olduğu söylenebilir.

Ekonomik kalkınma çoğu zaman hükümetlerce ilk sıraya konmaktadır. Bunda halkın önceliklerinin de etkili olduğu söylenebilir. Meclislerdeki en önemli tartışmalardan birinin bütçe görüşmelerinde yaşanması ve ekonominin gidişatı gibi konular ekonomiye verilen önemi göstermektedir (Kapucu ve Gündoğan, 2013: 272-273). Bu göstergelere rağmen, insanların beklentileri yalnızca ekonomik değerler üzerine inşa edilmemiştir. İnsanlar kendileriyle ilgili konularda görüşlerini dile getirebilecekleri bir sisteme sahip olmayı da isteyebilmektedirler. Sürdürülebilir ekonomik kalkınma ve yönetim faaliyeti

olarak işlev görmesi gereken HKT'nin işlevi bu noktada önemlidir. Su kaynakları; yenilenebilir bir enerji kaynağı olmakla beraber aynı zamanda, insanların içerisinde yaşadığı çevrenin önemli bir parçasıdır. Yerel halk ya da STK'lar su kaynaklarının aşırı ya da bilinçsizce kullanılmasını engelleyebilirler. HES projeleri gibi çevresel etkileri olabilen projelerde, HKT vasıtasıyla ve önerileri alınarak, yenilenebilir enerji kaynağı olan suyun sürdürülebilirliği sağlanabilir. Yerel halkın ve STK'ların sürece aktif dâhil edilerek, sanki birer fahri müfettiş gibi görev yapmaları sağlanarak, hem doğal kaynakların çevresel anlamda sürdürülebilirliği hem de yenilenebilir bir enerji kaynağı olan suyun ekonomik olarak sürdürülebilirliği sağlanabilir. Bu anlamda HKT, halkın süreçte daha etkin rol oynayarak, kaynakların sürdürülebilir kullanımını sağlayabilecek ve onların süreç içerisinde kendilerine önemli bir yer bulmalarını sağlayabilecektir.

Çevre Kanunu'nun (1983) birinci maddesinde; "Bu Kanunun amacı, bütün vatandaşların ortak varlığı olan çevrenin korunması, iyileştirilmesi; kırsal ve kentsel alanda arazinin ve doğal kaynakların en uygun şekilde kullanılması ve korunması; su, toprak ve hava kirlenmesinin önlenmesi; ülkenin bitki ve hayvan varlığı ile doğal ve tarihsel zenginliklerinin korunarak, bugünkü ve gelecek kuşakların sağlık, uygarlık ve yaşam düzeyinin geliştirilmesi ve güvence altına alınması için yapılacak düzenlemeleri ve alınacak önlemleri, ekonomik ve sosyal kalkınma hedefleriyle uyumlu olarak belirli hukuki ve teknik esaslara göre düzenlemektir." şeklinde hükmü mevcuttur. Kanunda, insan için çevrenin, korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması gereken bir varlık olarak ele alındığı anlaşılabılır. Çevre Kanunu (Değişik, 26.4.2016), "Bu kanunun amacı, bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamaktır" demektir. Değişen kanun maddesinde, çevreye ekolojik bir bakış açısı getirilmiş, çevreden sürdürülebilir kalkınma hedefi doğrultusunda faydalanmak gerekmekte, şeklinde bir sonuca doğru gidilmiştir. HKT bu hedefler doğrultusunda, halkın çevre ve kalkınma açısından sürdürülebilirlik hedeflerine tehdit oluşturabilecek uygulamaların önüne geçebilmesi konusunda yardımcı olabilir. STK'lar ve yerel halk, yapılacak bir faaliyetin, diğer aktörlerce görülen, ekonomik, stratejik vb. yönlerinden farklı olarak çevresel boyutuna odaklanabilirler. İyi yönetim sayesinde,

sürdürülebilirliğin çevresel boyutunun da dikkate alındığı genel bir sürdürülebilir kalkınma yakalanabilir.

4.2. Halkın Katılımı Toplantılarının Uygulamadaki Sorunları

HKT, yönetim açısından son derece önemli olan devlet- özel sektör-STK sacayağının, iletişim açısından uygulamadaki eylemidir. Aynı zamanda HKT, AB'nin son yıllarda yerel halka daha yakın olma ve kararlara onların katılımının da sağlanması açısından işlevsel bir öneme haizdir. Nitekim günümüz demokrasi anlayışını ve devletten beklentileri göz önüne aldığımızda, HKT meşruluk aracı olarak da düşünülebilir. Fakat kararlara katılım konusu ve insanların alınacak kararlar üzerinde ne derece etkili olacağı ve mutabakatın ne derece sağlanabileceği sorunları. HKT'lerin işlevselliğini ortaya koyabilir. Farklı amaçları, farklı çıkarları ve farklı dünya görüşleri olan insanların bir araya gelerek, belli bir konu üzerinde mutabakata varmaları oldukça güç görünmektedir.

STK'lar iyi yönetim sürecinde aktif olarak ve sorunların çözümü odaklı yer alabildikleri durumlarda alınan kararların, toplumca ve diğer yönetim aktörlerince kabulünü sağlanmasına yönelik sinerji oluşturabilmektedirler (Emini, 2013: 43). HES'lere tepkisi olan yerel halktan kişilerin, sebebiyet verebileceği olumsuz olaylara karşı frenleme mekanizması görevi üslenebilirler. Diğer taraftan, etkin bir katılım mekanizması sağlanarak da HES'e olan tepkiler anlaşılabilir, analiz edilebilir ve çözüm yolları bulunmaya çalışılabilir. Aynı zamanda, HES'lere karşı muhtemel illegal tepki şekillerinin de önüne mümkün olduğunca geçilebilir.

HES yapım sürecinde yaşanan sorunlarından bir tanesini de HKT oluşturmaktadır. Devletlerin sözleşme yaparak yaptırmış olduğu işlerde, maliyet düşüşü, rekabet ve kalite artmasına rağmen, özellikle halkın bilgi alma ve katılımı ile ilgili konularda sorunlarla karşılaşabilmektedir (Brown ve Potoski, 2003: 153). HKT'ler bu sorunun çözümü için ÇED sürecinde yararlanılabilecek bir aşama olarak işlevsel olması gerekmektedir. Fakat halk nezdinde yürütülen bu çalışmaların yüzeysel kaldığı, hatta halkta daha fazla memnuniyetsizliğe neden olduğu yönünde bir eğilimin olduğu dile getirilmektedir (Uluatam, 2011: 72). HKT uygulamalarında görülen, bu sürecin bilgilendirme aşamasında kalmasıdır (Arzu Yıldırım, 2014: 89). Uluslararası

Halk Katılımı Birliği (IAP-International Association for Public Participation) tarafından yapılan “Karar ver-ilan et ve savun” (DAD-Decide-Announce-Defend) tanımlaması bu duruma örnekler nitelikte olmaktadır (Twyford ve Baldwin, 2006: 17).

HKT 25 mw'ın altındaki projeler için yapılmamaktadır. 25 mw'ın üzerindeki HES projeleri içinse, proje devam ederken HKT yapılmakta, bu toplantılar proje sahipleri tarafından halka bilgi vermekten öteye geçmemektedir (Ürker ve Çobanoğlu, 2012: 75). BM Çevre Programı dâhilinde yapılan Barajlar ve Kalkınma Programı'nın verilerine göre, HES projelerinde ortaya çıkan hem sorunlardan biri hem de birçok soruna neden olan en dikkat çeken etken halkın karar alma süreçlerine katılımının oldukça sınırlı olması şeklinde değerlendirilmektedir (Twyford ve Baldwin, 2006: 41). HKT'lerin ÇED sürecinin başından itibaren süreçte yer alması gerekmektedir (O'faircheallaigh, 2010: 23). HKT'lerde iyi yönetim süreç ve ilkelerinin uygulanamaması toplumsal anlamda sorunlara neden olabilir. Örneğin; toplumsal anlamda önemli bir sorun olarak, yüzyıllardır, bu tesislerin yapılacağı akarsu havzalarındaki su kaynaklarına bağlı bir yaşam tarzı ve kültürü oluşturan ve bu kaynakların doğal kullanıcıları olan yöre halkının görüşlerinin alınmaksızın bu projelerin hazırlanması ve inşaatlarına başlanması gösterilebilir (Özalp ve diğerleri, 2010: 685). HKT göstermelik bir durum arz ettiği düşünülmekte, dolayısıyla, ÇED raporunun hazırlanması sürecinde yapılması gereken bir formalite şekline dönüşebilmektedir.

4.3. İdarenin Yapı ve İşleyişinden Kaynaklı Sorunlar

HES yapım sürecinde iyi yönetim süreç ve ilkelerinin uygulanması karşısındaki sorunlar yalnızca, ilkeler ya da sürece yeterince ya da hiç önem verilmemesinden kaynaklanmamaktadır. Türk kamu yönetiminde, iyi yönetim ilke ve süreçlerinin tam olarak işlemesine engel olabilecek yapı ve işleyişin var olduğu da söylenebilir. HES yapım sürecinde, sürecin sağlıklı olarak işleyebilmesinin önündeki sorunlardan birini de, idarenin yapılanması sonucunda ortaya çıktığı söylenebilir. İlgili kuruluşların yetki ve sorumluluklarında bir takım eksiklikler ya da yanlışlıkların bulunduğunu söylenebilmektedir. Ortaya çıkan aksaklıklar, vatandaşların iyi yönetim sürecine dâhil olmalarına engel olabilir. Vatandaşlar süreçte etkisiz bir aktör

olduklarını düşünerek, diğer aktörlere güvenemeyebilir ve süreci boş bir çaba olarak değerlendirebilirler.

Tablo 4: İdari kuruluşlar, Uygulamalar ve Sorunlar

İlgili Kuruluş	Ortaya Çıkan Sorun
DSİ	Kısa sürede çok sayıda katastrofal proje talebiyle karşı karşıya kalınması, bu durumun eleman yetersizliklerine neden olması, -DSİ'lerinin teknik elemanlarının özel şirketlere gitmesi, -Nitelsiz elemanlar tarafından hazırlanan fizibilite raporlarının oluşması, -Lisans alındıktan sonra, kati projenin onaylanması dışında DSİ'den bir yetkisinin olmaması, -Projelerin uygulanması ile ilgili olarak imalat ve montaj hizmetlerine ilişkin bir kontrol olmaması, -Özel sektöre hazırlanan fizibilite raporlarının bilimselliklerinin zayıf olması nedeniyle ciddi zaman kaybı ve nitelsiz projeler sonucunda bir kısım projelerin lisans aldıktan sonra inşaata başlayamamaları
Çevre Genel Müdürlüğü	-Akarsu yatağına bırakılacak can suyu miktarına ilişkin bilimsel ve çevresel değerlere göre bir bilimsel temelin her zaman oluşturulmaması, müdürlüğün yaptığı değerlendirmelerde sıkıntılara neden olmaktadır. -Yöre halkının görüşleri bazen dikkate alınmamakta, yöre halkına rağmen projelerin gerçekleştirilmesi sağlanabilmektedir. Bu da müdürlüğün projeleri kanunlar ve mevcut durum açısından değerlendirmesinde sıkıntılara neden olabilmektedir. -Müdürlüğe gelen projelerin değerlendirilmesinde komisyonlar oluşturularak ilgili uzmanlardan destek alınmasının bazen gerçekleştirilememesi
Orman Genel Müdürlüğü	Projelerin değerlendirilmesinde bazen orman varlığının en az zararı görecekt biçimde değerlendirilmemesi, -Orman Genel Müdürlüğünde gerekli izinlerin alınması, arazi tahsisinin yapılması, gerekli irtifak haklarının tesisi gibi konularda orman varlığının fonksiyonel planlama çerçevesinde değerlendirilmemesi, -Orman varlığının işletme bakışıyla değerlendirilmesinin zaman zaman geri dönüşü olmayan sıkıntılara neden olması
TEİAŞ Genel Müdürlüğü	-Türkiye Elektrik İletim A.Ş. (TEİAŞ), EPDK ile su kullanma hakkı imzalanmadan ve projeye onay verilmeden devreye girmekte, Enerji nakil hatlarının kontrolünü ve kabulünü yapmak ve bilahare üreticiyi kayda almak suretiyle üretimdeki son noktayı koymaktadır. Her projenin kendi enerji nakil hattını inşa etme zorunluluğu bulunmaktadır. Bu durum bazı havzalarda sıkıntılara neden olabilmektedir. Enerji nakil hattını inşa etme planlamasının TEİAŞ tarafından yapılmaması, Havza bazında değerlendirmelerin olmaması, üretilen enerjilerin yöresel dağıtım veya ulusal iletim hatlarına ulaştırılmasında parçacı bir yaklaşım ve yöntemin olması,
Enerji ve Tabi Kaynaklar Bakanlığı	-Enerji ve Tabi Kaynaklar Bakanlığı, Türkiye'de enerji üretim ve dağıtım hizmetlerinin gerçek sahibidir. TEİAŞ dışında adı geçen sektörde inşa edilen HES'lerin kabulünü yapma safhasında ortaya çıkmakta ve kabul yapıldıktan sonra enerji üretimine başlanılmaktadır. Ancak mevcut durumda Enerji ve Tabi Kaynaklar Bakanlığı işin başından sonuna kadar devrede değildir.
Diğer Kamu Kuruluşları	-Projelerin hazine arazileri ile ilgili mülkiyet sorunlarında Emlak Genel Müdürlüğünün, Projelerin dış kredi taleplerinde Hazine Müsteşarlığının ve Projelerin kredi taleplerinde Bankaların yaklaşımlarındaki farklılıklar olması.

Kaynak: Oğuz, 2008'den aktaran, Uzun, 2011: 3.

HES yapımını üstlenen firmaların, denetlenmemesi ya da yeterince denetlenmemesi çevreye ve yöre halkının yaşam kalitesine zarar verebilmektedir. Bu bakımdan ilgili kuruluşların, projenin başından sonuna kadarki sürecin denetimini ve incelemelerini yapmaları gerekmektedir. Proje sürecinde insanları, bu gibi durumlarla karşılaşılmasının altındaki nedenin, elektrik enerjisine olan ihtiyaçtan dolayı HES sürecinin aceleye geldiği yönünde bir değerlendirmeye götürebilir. Bu nedenle, HES yapım sürecinde, ÇED raporlarının baştan sağma yapıldığı ve HKT'nin formaliteye dönüştüğü yönündeki iddialar ve belirtiler de idari işleyişe getirilen ve çokça vurgulanan eleştiriler arasındadır (Ürker ve Çobanoğlu, 2012: 77). Kamu kurumlarında, HES projelerini denetlemesi konusunda STK ve yerel halkça dile getirilen yaşanan aksaklıklar ve yetki karmaşası, projelerin çevreye, canlılara ve sürdürülebilirliğe olan olumsuz etkileri artmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle, hem vatandaşlarla iyi ve etkin ilişkilerin sağlanması hem de her anlamda sürdürülebilirliğe katkı sağlayacak HES projelerinin yapımı için projenin başından sonuna kadar kamu kurumlarınca ve vatandaşlarca denetiminin yapılması gerekebilir.

İdari işleyişten kaynaklı sorunlar, HES projelerinin yapım sürecinde vatandaşlar ile yöre halkını karşı karşıya getirebilmektedir. Yöre halkının, HES yapım aşamasında karşılaşabilecekleri sorunlara çözüm bulma konusunda muhatabının belli olması, zararların en kısa zamanda ve en az kayıpla atlatılması, vatandaş ile devlet arasındaki ilişkilerin kötüleşmemesi açısından faydalı olabilir.

HES projeleri çevreyi, canlıları, elektrik üretimi ve daha birçok alanı ilgilendiren projeler olduğundan dolayı farklı bakanlıklar ya da müdürlüklerin süreçte yer alması gerekmektedir. Fakat projelerin yapım süreçlerinde olduğu gibi her bir kurum projenin sonuna kadar kendisini ilgilendiren işlerle ilgili denetim yapabilmelidir. STK ve yerel halkın ifadelerinden yola çıkılarak bir değerlendirme yaparak; bir kurumun kendiyle ilgili aşamalara olur verdikten sonra çekildiği ve sonrasında denetimde bulunulmadığı sonucuna varılabilir. HES yapım süreci, bu şekilde sorunlarla karşılaşılması için, planlı ve disiplinli bir şekilde deyim yerindeyse "ince elenip sık dokunarak" yönetilebilir. Süreç planlaması şeffaf, hesap ve cevap verebilirlik ilkeleri doğrultusunda yapılarak, süreçteki yetkili aktörlerin görevleri belirtilmelidir. HES projeleri

için günün ihtiyaçlarına cevap verecek; teknik, idari, sosyal ve ekonomik gereklere uygun mevzuat çalışmaları yapılmalı ve bu gereklerin uygulanması denetlenmelidir. Halkla vatandaş paneli ve danışma meclisi gibi katılım türleriyle sürekli iletişim halinde olarak, mümkün olduğunca idari yapının işleyişi bu konuda yeniden gözden geçirilebilir.

4.4. Bazı Ülkelerde ÇED ve HKT Süreçlerinde Dikkat Edilen Hususlar

İyi yönetim ilkeleri küreselleşme sürecinin etkisiyle, dünyanın birçok yerinde eksikliklerine rağmen uygulama alanı bulmaktadır. HES ve yenilenebilir enerji projeleri, her ne kadar çevreci, sürdürülebilir ve ekonomik olsalar da kimi zaman bu santrallerin inşasındaki süreçler vatandaşları rahatsız etmektedir. ÇED raporları ve halkın karar alma süreçlerine katılımında bu sorunlara rastlanabilmektedir.

HES projelerinin tamamlanması ve kısa sürede bitirilmesi için, halkın ve STK'ların projeleri kabullenmesi son derece önemlidir (Wang ve diğerleri, 2009: 2269). Genel olarak dünyanın gelişmiş ülkelerinde, 1990'lı yıllarda, yenilenebilir enerji kullanımına yönelik faaliyetlerinde, toplumun temiz enerji fikrine olumlu yaklaşmasından dolayı toplumsal kabulün teminine yönelik bir arayış olmamıştır (Wüstenhagen ve diğerleri, 2007: 2683). Daha sonra, sürecin ortaya çıkarmış olduğu dışsallıklar, toplumsal kabulün sağlanması yönünde adımlar atılmasını gerektirmiştir. Yenilenebilir enerji hedefiyle yola çıkarken, iklim değişikliğiyle mücadele kadar halkın kabulünün, projelere desteğinin de alınması dikkate alınmalıdır (Hall ve diğerleri, 2013: 201). Yenilenebilir enerji projesi yapanların, çoğunlukla seçmiş oldukları “iki yönlü” diyalog yerine “tek yönlü” hitabı kullanmaları, sadece halkı bilgilendirmeyi amaçlar ve toplumla arasında güçlü güven duygusu oluşturmaya katkı sağlayamaz (Aitken, 2010a: 1839). Demokratik sistemlerin devamlılığı beylerin/toplumun, isteklerinin dikkate alındığının bilincine vardıkları koşullar içinde olabilmektedir (Toprak, 1989: 91).

Brezilya'da HES'lerin yapımı, Türkiye'de olduğu gibi, ilk başlarda halkın bir kısmı tarafından tepkilerle karşılaşmıştır. 1986 yılında, çevreye etki edebilecek yapı ve yatırımların çevreye olabilecek etkilerini tespit etmek için Brezilya Çevre Konseyi kurulmuştur. HES'lerle ilgili faaliyetlerde söz sahibi

olabilmek için, kısa adı MAB olan Baraj İnşaatlarından Etkilenen İnsanlar Ulusal Hareketi (Movimento dos Atingidos por Barragens) adına Salto Caxias bölgesinde, çevresel hakları savunan bir STK'ya rastlanılmaktadır (Dos Santos, 2004: 4). Brezilyada, bilgi paylaşımı ve uzlaşmaya önem verilirken, yüksek seviyede yerel katılımdan faydalanılarak, halkın bilgi ve deneyimlerinden karar alma süreçlerinde faydalanılmaktadır (Twyford ve Baldwin, 2006: 5). Yine Dos Santos'un ifadelerine (2004: 8-10) göre, kamulaştırma yapılacak bölgelerde yaşayan halkın tarım yapabileceği araziler, HES yapılacak bölgeye okul ve sağlık ocağı, su ihtiyacını karşılamaya yönelik depolar gibi hizmetler sunulacaktır. Meksika'nın Jalisco ve Nayarit Eyaletlerinde, HES projelerine karşı bölge halkından tepki gelmesi üzerine, sorunun kaynağı ve çözümü üzerine araştırma yapmak üzere, Guadalajara Üniversitesi'nden farklı alanlarda uzman kişilerce bir gurup hazırlanmıştır (Chavez ve Bernal, 2008: 163). Yapılan çalışma sonucunda; ÇED süreçlerine halkın katılımı için gerekli koşulların sağlanması, yapılacak faaliyetlerle ilgili halkın bilgilendirilmesi gerekliliği ve diğer iyi yönetim ilkeleri vurgulanmıştır (Chavez ve Bernal, 2008: 164-165). ABD'de ÇED raporunu hazırlayan uzmanlar, bizzat çevrecilerle ve özellikle projeden etkilenmesi muhtemel yerel halkla temasa geçtikten ve onların fikirlerini aldıktan sonra raporlarını tamamlamaktadırlar (Turgut, 1996: 120). ABD'deki bazı eyaletlerde, projeler her açıdan usulüne uygun hazırlansa dahi, o bölgede yaşayan vatandaşlara rahatsızlık vereceği düşüncesinden yola çıkılarak yöre sakinlerine “ev sahibi ücreti” (Host Fee) ödemektedirler (Cossu, 2009: 2616).

HES'lerin dünya ülkelerindeki sayıları dikkate alındığında Norveç, yaklaşık 4000 adet nehir tipi HES'le en ön sıralarda yer almaktadır (Gonzalez ve diğerleri, 2011: 13). Norveç'te HES'lerin kurulmasıyla ilgili olarak, kamu yararını bozmayayı ve yapılacak faaliyetin nehir sistemine zarar vermemesi gerektiğini içeren, Su kaynakları Kanunu bulunmaktadır (Gonzalez ve diğerleri, 2011: 42). Karar verme süreçlerinde, doğanın ve yaşam alanlarının korunması esas alınarak, özel sektör, devlet ve kâr amacı gütmeyen STK'ların (Non-Profit STK) yer aldığı bir yapı mevcuttur (Lindhjem ve diğerleri, 2015: 117). Ayrıca HES yapım süreçlerinde, Norveç'te Çok Kriterli Karar Analizi (Multi-Criteria Decision Analysis-MCDA) uygulanarak, projelerin ekonomik getirilerinin hesaplanmasının yanında, toplumsal ve çevresel etkilerinin de

hesaplanabileceği bir çalışma yürütülmektedir (Lindhjem ve diğerleri, 2015: 119-120).

Kuzey Ege’de bulunan Sakız Adası’nda, yenilenebilir enerji kaynaklarından yararlanma hususunda kararlar alınmasında, yerel ve merkezi yönetim, özel sektör temsilcileri ve STK’lar rol oynamaktadır (Haralambopoulos ve Polatidis, 2003: 963). Yenilenebilir enerji yatırımlarının yapılıp yapılmaması adına üçü sayısal veriler içeren beş ana ölçüt belirlenmiştir (Haralambopoulos ve Polatidis, 2003: 964-965): Yıllık enerji tasarrufu, yatırımların geri dönüşü ve ne kadar istihdam yaratacağı sayısal olarak hesaplanmakta, çevresel riskler ve girişimci riskleri ise diğer iki ölçüt olarak ele alınmaktadır. Danimarka’da yenilenebilir enerji projelerinin hayata geçirilmesi konusunda, güçlü STK’ların olduğu gözlenmekte ve kültürel, sosyal ve politik dinamiklere önem verilen bir süreç işletildiği görülmektedir (Mendonça ve diğerleri, 2009: 384).

İsveç yenilenebilir enerji kullanımı konusunda Not In My Backyard (NIMBY) “Arka Bahçemde Dahi Değil” sendromunun ortaya çıkmasının önlenmesine önem vermekte, projelerin planlanması ve başlatılacağı yerler konusunda halkın kararlara katılımını desteklemektedir (Söderholm ve diğerleri, 2007: 384). Khan (2003: 577) İsveç’te yapmış olduğu bir araştırmada, yenilenebilir enerji üreten tesislerin kurulumu sırasında sorun yaşanmasına neden olan etkenlerden birinin de karar alma süreçlerine vatandaş katılımının az ve eksik olmasından kaynaklı olduğu sonucuna varmıştır. Yine bu araştırma, vatandaşların kararlara katılımının yenilenebilir enerji santrallerinin halk tarafından kabullenmesini kolaylaştırdığını göstermektedir.

İspanya yenilenebilir enerji santrallerinin kurulumu aşamasında, ÇED ve HKT süreçlerinde kullanılmak üzere “Çok Kriterli Optimizasyon ve Uzlaşık Çözüm” (VIŠe Kriterijumska Optimizacija I Kompromisno Resenje -VIKOR) adı verilen bir yöntem geliştirmiştir. VIKOR, santralin ekonomik getirilerinin ve sosyal etkilerinin analizini yaparak, karşılaşılabilecek sorunlara “İdeal Çözüme Yakınlık” (Closeness to Ideal Solution) ilkesiyle yaklaşılması anlamına gelerek hem bireysel hem de kamusal yararı gözetken bir süreci ifade etmektedir (Cristobal, 2011: 498-502). VIKOR yöntemi de MCDM içerisinde bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Kanada, HES projelerini hayata geçirirken toplumun her kesiminin katılımını sağlayabilmek adına, geniş katılımlı karar alma süreçlerini işletmiştir (Walker, 1995: 51). Kanada’da halkın kararlara katılımı ve HKT gibi uygulamalarının araştırıldığı bir çalışmada, aşağıdaki durumlar gözlemlenmiştir (Doyle: 2008: 11):

- Kanada halkı karar verme süreçlerine katılım konusunda oldukça isteklidir.
- Sonuç karşısında hayal kırıklığına uğramadığı sürece, Kanadalılar karar alma süreçlerine katılmaktan memnuniyet duymaktadırlar.
- Başarılı halk katılımı süreci, iyi hazırlanmış ve tanımlanmış prensiplerin ışığında sağlanabilmektedir.
- Halkın kararlara katılımı kararların ve sürecin uygulanmasını daha güçlü yapmaktadır.
- Halkın karar alma süreçlerine katılımı, iyi yönetişimin bir aracı olarak kabul edilmektedir.

İngiltere’de, halkın karar alma süreçlerinde hem halkın katılımını sağlama hem de sürecin yöntemi olarak; Coğrafi Bilgi Sistemi (Geographical Information Systems-GIS) ve MCDA iki farklı yol takip edilmektedir. MCDA, ÇED süreci içerisinde, halkın, özel sektör temsilcilerinin, devlet yetkililerinin ve yerel birliklerin katılımıyla oluşan daha teknik bir süreci ifade ederken, GIS çevresel meselelerde, halkın değerleri, çekinceleri ve tercihlerini dikkate alan bir yöntemdir (Higgs ve diğerleri, 2008: 596). MCDA, yenilenebilir enerji üretim santrallerinin yapımından önce, çevresel, teknik, ekonomik ve siyasi kriterlerin göz önüne alınacağı bir süreci ifade etmektedir (Terrados ve diğerleri, 2009: 2024). İngiltere’de bu iki yöntemin kullanılması, yenilenebilir enerji kaynakları projelerinin halk tarafından kabulünün sağlanması olasılığını artırdığı söylenmektedir (Carver ve Peckham, 1999: 371). İngiltere, yenilenebilir enerji projelerinin yapımı öncesinde hem ÇED uygulamaları yaparak hem de yereldeki talepleri dikkate alarak bilgi havuzu oluşturmaktadır.

Yeni Zelanda yenilenebilir enerji kullanımının hayata geçirilmesi aşamasında halkın karar alma süreçlerine katılımını önem vermektedir. Yeni Zelanda’da, halkın karar alma süreçlerine katılımı, devlet toplum arasındaki güvenin ve karşılıklı saygının bir aracı olarak algılandığı söylenebilir (Twyford ve Baldwin, 2006: 38). İyi yönetim ilkelerinin uygulanması ve yönetim

sürecinin başarısında bu iki kavram anahtar role sahiptirler. Dolayısıyla, halk, özel sektör ve devlet arasında yönetim sürecinin işletilebilmesi, halkın karar alma süreçlerine katılabilmesiyle sağlanabilir.

Çin birçok konuda dünyanın en iyilerinden biri olmaya çalışırken, diğer taraftan çevre sorunlarıyla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Çin’de her yıl çevre kirliliği ile ilgili olumsuz haberler yayınlanmaktadır. Çevresel olumsuzluklarla başa çıkabilmek adına; Çin 2007 yılında, çevreyi ilgilendiren konularda halkın katılımının sağlanması ve çevrenin daha iyi korunabilmesi için süreci yönetecek Çevre Koruma Bakanlığı’nı yetkili kılmıştır (Li ve diğerleri, 2012: 65). Çevre Koruma Bakanlığı projelerle ilgili olarak teknik ve çevresel değerlendirmeler yapabileceği gibi Çin’de Üç Paralel Nehir olarak bilinen alana yapılması planlanan HES projeleri, yerel halk ve STK’ların, çevre sorunlarına neden olabileceği yönündeki karşı çıkmalarından dolayı durdurulmuş ve kalkınma planları dâhilinde yürütmesi ertelenmiştir (Li ve diğerleri, 2012: 66). STK’lar ve halk, NIMBY sendromuna neden olmadan, çevreyi ilgilendiren konularda halkın da söz sahibi olması gerektiğini savunmaktadırlar (Johnson: 2010: 480). Çin’de çevreyle ilgili hususlarda halkın katılımı politik bir prensip olarak kabul edilmektedir. Türkiye’de olduğu gibi bir ÇED raporu hazırlanmaktadır. Bu süreçte uzmanlar, hükümet temsilcileri, özel sektör temsilcileri ve başlangıçtan itibaren halk var olmaktadır.

Çin’de halkın kararlara katılımı üç farklı aşama izlemektedir. Birinci aşamada, projeyle ilgili kararlar alınır, projenin çevre yasalarına uygunluğu denetlenir ve uzmanların, devlet ve özel sektör yetkililerinin ve halkın katılımının sağlandığı bir platformda sunum yapılır (Li ve diğerleri, 2012: 66). Halk bu platformda, kendi görüşünü ve beklentilerini sunar. İkinci aşamada, projeden memnun olmayan halk mahkemeye başvurur ya da süreçte kendilerini temsil etmeleri için seçtikleri Chinese People’s Congress (Çin Halk Kongresi) üyelerine hükümete önermeleri için çevre dostu şartlar hazırlatırlar, bundan da sonuç alamazlar ise sosyal medya araçlarını kullanma ve protesto gösterileri yapma yoluna giderler (Yang ve Calhoun, 2007: 78).

Diğer bir aşamada, projeden memnun olmayan halk hem devlet hem de projeyi yapan firmalar hakkında dava açmakta, sosyal medyada örgütlenerek tepkilerini ortaya koymaktadırlar (Li, 2006: 1019). Genel olarak özetlemek

gerekirse; Çin’de çevreyi etkileyebilecek projelerde, halkın katılımının hem formal (biçimsel) hem de informal (biçimsel olmayan) şekilde varlığından söz edilebilir. Biçimsel olarak kararları etkileme, temsilciler ve Çin’deki ÇED süreci içerisinde devlet, uzmanlar ve firmaların temsilcilerinin bulunduğu bir ortamda, karşılıklı iletişim şeklinde gerçekleşmektedir. Alınan kararlarda halk ve STK’ların yaptırım gücünün pek fazla olmadığını, bundan dolayı alınan kararları etkilemede biçimsel olmayan yollara başvurulduğu söylenebilir. Protestolar, sosyal medyada örgütlenme ve mahkemeye başvuru araçlarını kullanarak alınan kararlar üzerinde etkili olunmaya çalışılmıştır. Çin’de çevreyi ilgilendiren meselelere halkın katılımı yönetim açısından anahtar bir öneme sahip olmasına rağmen, sürecin nihai kararına etkisi sınırlıdır (Johnson, 2010: 430).

5. HES YAPIM SÜRECİNDE KARŞILAŞILAN OLUMSUZLUKLAR

Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı, dünyada genel olarak destek bulan bir uygulama olup, tepki çeken ya da sorun olarak görülen tarafı, projenin yapımı sırasında meydana gelen yönetsel ve çevresel problemlerdir (Walker, 1995: 49). Yenilenebilir enerji projelerinde karar alma aşamaları teknik, çevresel, ekonomik ve sosyal etkilerin bir arada düşünüldüğü karmaşık bir süreci ifade eder (Strantzali ve Aravossis, 2016: 886). Doğaya sıfır zarar veren bir gelişme ya da faaliyet, şu an ki imkânlar göz önüne alındığında mümkün görünmemektedir. Ekonomik büyüme isteği beraberinde yapılan faaliyetler ile çevre sorunlarının artması arasında bir ilişki olduğu ifade edilmektedir. Fakat bir süre sonra, çevreye verilen zarar azalmaya başlayacaktır (İbrahim Yıldırım, 2004: 190). Yapılmak istenen teknolojik aletler, sanayi yatırımları ya da hayatı kolaylaştırmak uğruna (belki de kendimizi soktuğumuz zor durumlardan kurtarmak adına) kullanılan araçlar, doğaya az da olsa zarar vermektedir. İleride de bu durumun devam edeceği söylenebilir. Örneğin, kullanılan fosil yakıtlı otomobillerin havaya saldıkları gazlar, parfümlerin ozon için zararlı gaz bileşenleri, klima gazları, cep telefonları vd. insan yapımı araçlar az ya da çok çevreye zarar vermektedir.

Türkiye'nin başta doğal gaz ve petrol olmak üzere enerji konusunda dışa bağımdır. Dışarıdan alınan doğal gazın önemli bir bölümünü elektrik enerjisi üretmek için harcamak zorundadır. Son zamanlarda dünyadaki birçok örgüt ve STK tarafından dile getirilen ve özellikle AB tarafından desteklenmekte olan yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının, enerji üretimi için teşvik edilmesi, AB'ye uyum sürecinde olan Türkiye'ye, hem kendi gelişimi için kendi kaynaklarını kullanması hem de insanların daha temiz bir çevrede yaşayabilme imkânına kavuşabilmesi adına önemli bir katkı sağlayabilecektir. Daha önce de bahsedildiği gibi, yaşanan çevre içerisinde yapılacak bir değişimin az ya da çok derecede çevreyi olumsuz yönde etkileyeceği beklenebilir.

HES'lerin çevreye verebilecek oldukları olası zararlar, çevre ve içerisinde bulunan canlı ve cansız varlıklara verebilecekleri maddi zararlar şeklinde sıralanabileceği gibi, HES sonucu oluşabilecek olası zararlar, özellikle

o çevrede yaşayan insanların çevreye atfetmiş olduğu değerleri-çağrışımları da etkileyebileceği manevi zarar durumu olarak sıralanabilir.

5.1. Kamulaştırma ve Ortak Yarar

Devlet, bazı durumlarda kamu yararını gözeterek, kişilerin özel mülkiyetlerini satın alarak kamulaştırma yapabilir. Kamulaştırma 2942 sayılı kanunla düzenlenmektedir. Kanunun 1. maddesinde; "Kamu yararının gerektirdiği hallerde gerçek ve özel hukuk tüzel kişilerinin mülkiyetinde bulunan taşınmaz malların, devlet ve kamu tüzel kişilerin kamulaştırılmasında yapılacak işlemleri, kamulaştırma bedelinin hesaplanmasını, taşınmaz malın ve irtifak hakkının idare adına tescilini, kullanılmayan taşınmaz malın geri alınmasını, idareler arasında taşınmaz malların devir işlemlerini, karşılıklı hak ve yükümlülükler ile bunlara dayalı uyuşmazlıkların çözüm usul ve yöntemlerini düzenler. Özel kanunlarına dayanılarak gerçek ve özel hukuk tüzel kişileri adına yapılacak kamulaştırmalarda da, bu kanun hükümleri uygulanır." hükmü yer almaktadır.

Bazı durumlarda ise acele kamulaştırma yoluna gidilebilmektedir. 2942 sayılı kanunun 27. maddesinde "Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu'nun" uygulanmasında yurt savunması ihtiyacına veya aciliyetine Bakanlar Kurulunca karar alınacak hallerde veya özel kanunlarla öngörülen olağanüstü durumlarda gerekli olan taşınmaz malların kamulaştırılmasında kıymet takdiri dışındaki işlemler sonradan tamamlanmak üzere ilgili idarenin istemi ile mahkemece yedi gün içinde o taşınmaz malın (Değişik ibare: 24/4/2001 - 4650/15 md.) 10 uncu madde esasları dairesinde ve 15 inci madde uyarınca seçilecek bilirkişilerce tespit edilecek değeri, idare tarafından mal sahibi adına (Değişik ibare: 24/4/2001 - 4650/15 md.) 10 uncu maddeye göre yapılacak davetiye ve ilanda belirtilen bankaya yatırılarak o taşınmaz mala el konulabilir." hükmüne yer verilmektedir. HES inşaatları için Bakanlar Kurulunun 2012 yılında almış olduğu karar doğrultusunda acele kamulaştırma yapılabilmektedir. Bu karara, özelleştirme için kamulaştırma yapılıyor şeklinde eleştiriler getirilmiştir (Kaya, 2016: 75-76).

HES yapım sürecinde yapılan kamulaştırma ve acele kamulaştırma uygulamaları, her ne kadar zaman kazanma ve bir an önce elektrik üretimine başlayabilme anlamına gelse de, yapılan kamulaştırmanın çevreye ve orada

yaşayan insanlara verebileceği zararların dikkate alındığını söylemek güç olabilmektedir. Derelerin oldukları alanlar canlı yaşamı açısından zengin alanlar olarak değerlendirilebilir. Bu alanlara gerekli incelemeler yapılmaksızın verilebilecek zararlar, ekosistemde zincirleme olarak etkisini gösterebilecektir. Aynı zamanda, yöre halkı için sahip oldukları arazilerin, parasal değerden farklı olarak, onlara o topraklara aidiyet hazzı verdiği söylenebilir. Yöre halkının yaşadığı çevreyi sahiplenmesi söz konusudur. Özellikle hızlı kamulaştırma yaparak, onların bu denli anlam yüklediği yerlerin ellerinden alınması, vatandaşlar üzerinde olumsuz etkilere neden olabilmektedir. Kamulaştırma ve acele kamulaştırma kararları, kamu menfaatini gerektiren durumlarda yapılan uygulamalardır. HES projelerinin inşaatı sırasında, vatandaşların ve STK'ların iddialarına göre bazen hukuka aykırı uygulamalara rastlanmakta ve bu durum halk arasında HES'lere karşı olumsuz bir havanın hâkim olmasına neden olabilmektedir. Vatandaş paneli, Konsensüs Konferans ve Vatandaş Danışma Paneli gibi katılma yöntemleri kullanılarak, daha önceden yapılacak kamulaştırmaların halka duyurulması ve tüm hatlarıyla eksiksiz bir şekilde yapılmış ve onaylanmış projelerin hayata geçirilmesi, iyi yönetim süreci ve ilkelerinin işlemesiyle etkili olabilir. Halkı bilgilendirme ve müzakere masaları, projedeki mecburi değişikliklerin halka açıklanması ve halkın görüşünün alınması da gerekmektedir.

5.2. HES'lerin Çevreye Maddi Zararları

Toplumsal ilerlemenin göstergelerinden biri "hatta en önemlisi" olarak çevre ve içerisinde taşımış olduğu değerlerin gelişmişliği gösterilmektedir (Steward: 1995: 68). Fosil yakıtların aksine, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı çevreye zararları oldukça az, fakat HES'lerin kurulumuyla ilgili yapılan faaliyetler insan, bitki ve hayvan toplulukları üzerinde olumsuz etkiler barındırabilmektedir (Keleş ve Hamamcı, 2005: 93). Diğer taraftan, yetersiz olan su kaynaklarının kalitesi her geçen gün niteliksel açıdan bozulmaktadır. 2000'e yakın olduğu tahmin edilen sayıda inşası planlanan HES'ler tamamlandığı takdirde, ekosistemi bozulan bir dizi akarsuyla karşılaşabilecek ve bu akarsu ekosistemleri üzerinde olumsuz bir etki yaratabilecek ve netice olarak bu durumun HES'lerin yapıldığı bölgelerin ekosistemlerine vereceği ağır hasarlar sonucu, çevreyle ilgili kaygı verici sürece girilmesi sorunuyla

karşılaşılabilecektir (Tülek, 2011). Türkiye’de konuyla ilgili yetiştirilmiş teknik eleman sıkıntısı da çevreye verilebilecek zararları artırabilmektedir (Gökdemir ve diğerleri, 2012: 22).

HES inşası sürecinde oluşan hafriyatın gelişi güzel bir şekilde akarsu yatağına dökülmesi, akarsu yatağını bozmuş, vejetasyona ve bitki örtüsüne zarar vermiş ve balıkların alanlarını tahrip etmiş, iletim hatları boyunca orman tahribatlarına neden olmuştur (Karadeniz ve diğerleri, 2011:106; Ürker ve Çobanoğlu, 2012: 67). Ayrıca hafriyatların gelişi güzel dere yatağına bırakılması sonucu, balıkların göç yolları tıkanmakta ya da bozulmaktadır (Kocabaş ve diğerleri, 2013: 130). Özellikle büyük akarsularda (Çoruh Nehri gibi), akan suyun azalması neticesinde ekosistem değişerek, nehir ekosisteminden, göl ekosistemine dönüş meydana gelebilmektedir (Öztürk, 2009: 223).

Türkiye’de stratejik ve bütüncül bir HES projesi çalışması olmadığından dolayı, derelerin farklı kollarında ya da sıralı olarak HES projeleri yapılmakta ve ortaya çıkan durumun çevresel etkisi hesaplanmadığı gibi toplamdaki etkisi de hesaplanmamaktadır (Uzun, 2011: 10). HES'ler kimi zaman bir dere yatağı üzerinde birden fazla sayıda kurulduğu gibi, o derenin bağlı bulunduğu kollar üzerinde de birden fazla olarak kurulabilmektedir. Bu durumun yaratmış olduğu ekolojik risklere (balık ve bitki habitatı) ve diğer çevresel risklere dikkat edilmemektedir (Topçu, 2011: 237). Genel olarak bir değerlendirme yapan Keleş’e göre ise (Keleş ve arkadaşları, 2012: 155), enerji üretimi, dağıtımı ve tüketimi aşamalarında çevreye verilebilecek zararları azaltabilecek ya da engel olabilecek yöntem ve teknik olanaklara gereken önem verilmemekte ve enerji üretimi için yapılan faaliyetlerin verebileceği zararları kapsamlı bir çerçevede ele alan ve çözüm arayan bütüncül bir politika oluşturulamamaktadır. Diğer taraftan İnşaat Mühendisleri Odası'nın değerlendirmesine göre (İMO, 2009: 63); HES yapımı gibi çeşitli uzmanlık gerektiren bir alanda daha titiz hareket etmek gerekirken, HES alanında faaliyet gösteren firmaların büyük çoğunluğu su kaynakları konusunda tecrübesizdir ve başka sektörlerden gelmektedir.

5.3. HES'lerin Manevi Zararları

Yaşam memnuniyeti, bireyin yaşamını bir bütün olarak değerlendirmesini yansıtan, öznel iyi olma hali ve işlevselliğin önemli bir göstergesidir (Tunç, 2024b: 493). İnsan, modernizmin kalıplarından biri olarak

gösterebilecek, sadece rasyonel, akılcı ve maddi düşünen bir canlı değildir. İnsanın anıları ve duyguları da vardır. İnsan bir maddeyi yine maddi bir değerle ifade edebileceği gibi, o maddeyi, ona yüklediği manevi değerlerle de ifade edebilmektedir. Dolayısıyla, en az maddi anlamda meydana gelen bozulmalar kadar, manevi bozulmalar da insanları olumsuz etkileyebilmektedir. Maddi anlamda insanın manevi değerler ithaf ettiği şeylere verilebilecek zararlar, onda *manevi zarar* olarak etkisini gösterebilecektir. İnsan kendini mekânla özdeşleştirebilir. HES'lerde bahsedilen bu durum kendini gösterebilmektedir. HES projelerinin yapıldığı bazı bölgelerde yaşayan yöre halkın, çevreye verilen zararın onlar üzerinde manevi bir zarar bıraktığı yönünde ifadeleri mevcuttur.

Bir yere özgü değerler, onun maddi yapısının yanında, o yerin insan için ifade ettiği manevi değerlerle de ölçülebilmektedir. Yaşanabilirlik (livability), Göymen'in (2010: 203) ifadesiyle "insanların kişisel ve birlikte yaşam anlayışlarına ve bir yerleşim biriminin sakini olmaktan kaynaklanan tatmin duygularına katkıda bulunan mekânsal karakter ve niteliklerdir". Bu durumda ekonomik koşullar, eğitim imkanları, sağlık durumu, sosyal yardım ve hizmetlere ulaşamama ve sosyal arka plan da dahil olmak üzere pek çok sebep etkilenebilmektedir (Tunç, 2024a: 5024). HES yapımı sırasında, bölgesel kültüre ve tarihsel yapılara da zarar verilebilmektedir (Kocabaş ve diğerleri, 2013: 128). Kültürel ve tarihsel yapılar yöre insanının bölgeyle özdeşleşmesi ve aidiyet duygusunu taşımasına katkı sağlayan unsurlardan bir kaçıdır. Köksal (2013: 345-346) mekânların insan için ifade etmiş olduğu değerleri şu şekilde ifade etmektedir:

Yerin karakteri: İklim, topografya, jeolojik oluşum ve bitki örtüsünün oluşturduğu doğal çevre içerisindeki özellikler,

Mekânın karakteri: Dolu ve boşlukların oluşturduğu biçimler, strüktürel yapı, simgesel etki, kullanılan malzemeler açısından oluşturduğu form ve görüntüler,

Anlam: Geçmiş toplumların kültürleri, yaşamları, mücadeleleri, sevinçleri özlemleri ile yüklendikleri anlamlar dizisi olarak aktarmak mümkündür.

HES gibi doğal kaynakların kullanımı için girişilen faaliyetlerin çıktıları toplumda haksızlığa (unfair) uğranıldığı yönünde algı yaratıyorsa, ortaya çıkan durum toplum refahına-huzuruna zarar verebilir (Gross, 2007: 2727). Netice

olarak, kendine karşı haksızlık ya da adaletsizlik yapıldığına inanan topluluklarda; protesto gösterileri, toplum içinde aynı fikirde olmayanlar arasındaki ilişkilerin bozulması ve toplumda bölünmelere rastlanabilir (Gross, 2007: 2727). HES yapılan birçok bölgede yaşayan insanlar arasında; devletin adamı ya da firmanın adamı şeklinde suçlamalar veya şüpheler olduğu gözlemlenebilir. Güvenin azalması neticesinde, yöre halkı arasında ayrışmalar veya kutuplaşmalar gibi durumlar ortaya çıkabilmektedir.

5.4. Yurttaş Yalnızlığı

Yurttaşlık, belirli bir devletle kişi arasındaki karşılıklı hak, görev ve yükümlülük ilişkilerini belirleyen hukuksal bağ olarak tanımlanır (Gökşen, 2022: 197). Dolayısıyla bir ülkeye yurttaşlık bağı ile bağlı olan kişilerin bağlı oldukları ülkeye karşı birtakım sorumlulukları olduğu gibi, aynı şekilde o ülkenin de o kişilerin haklarını koruma ödevi vardır. Vatandaşlık, bir topluluğun tam üyesi olan kişilere verilen bir statüdür. Bu statüye sahip olan herkes, bu statünün getirdiği hak ve yükümlülükler açısından eşittir (Lister, 1997). Yurttaşlık tanımı arasında; vatandaşlığın kritik boyutları olan yurttaşlık bilgisi, siyasi katılım, demokrasiye ilişkin inançlar, demokrasi anlayışı yer almaktadır (Trevino ve Corrasco, 2016: 3). Vatandaşlık, burada tüm insanlık için arzu edilen bir durum olarak temsil edilme eğilimindedir; pratikte her zaman olmasa da özünde böyledir ve aynı zamanda insanlık tarihi ve gelişme ile ilgili olan bir kavramdır. İyi bir yurttaşın imajı, belki de en az benimsenen bakış açısidir. Adalet odaklı eğitimciler, etkili demokratik vatandaşların sosyal, ekonomik ve politik güçlerin etkileşimini analiz etme ve anlama fırsatlarına ihtiyaç duyduklarını savunurlar (Westheimer ve Kahne, 2004: 242).

Türkçeye “Yurttaş Zararı ya da Yoksunluğu” (Tosun, 2001) olarak çevrilen bu kavram *Yurttaş Yalnızlığı* olarak kullanacaktır. Yurttaş yalnızlığı, toplumsal alanda vatandaşın vatandaşlık haklarından ayrı izole bir hayat yaşaması anlamına gelmektedir (Roose ve Harris, 2015: 472). Devlet, yönetim sürecindeki aktörler arasında hakem, denetmen ya da koordinatör görevi görmediğinde, hukuka ve yasalara güven azaldığında, ST dayandığı temellerden ayrılarak, Durkheim tarafından da dile getirilen anomik bir duruma gidilebilmekte ve aşırı tepkilerin ortaya çıkmasının neticesi olarak; Yurttaş Yalnızlığı olarak adlandırılan olayla karşılaşmaktadır (Tosun, 2001: 163).

Vatandaşlık eğitimi ve vatandaşlık açığı olarak adlandırılabilir durumla ilgili endişeler, vatandaşlık bilgisinin demokratik yönetimin önemli bir temeli olduğu yönündeki genel kabul gören inanca dayanmaktadır (McCabe ve Kennedy., 2014: 2). Toplumdaki önyargıları pekiştiren politikalar hem sivil katılımın hem de bireysel refahın önündeki engelleri ortadan kaldırmaya hiçbir şekilde katkıda bulunmaz (Hammer, 2004: 150). Dahası Kamu yönetimi literatürü, sivil katılım ve kamu yöneticilerinin seçmenlerine karşı duyarlı ve sonuç odaklı olma sorumluluklarına yönelik yenilenen ilgiyi açıkça yansıtmaktadır (Callahan, 2007: 1181). Yurttaş Yalnızlığı, hakların resmen kullanımı konusunda bir kaynak yetersizliği durumunu ya da hak kullanımının ihlal edildiği durumu işaret edebilmektedir (Lockwood, 1996: 537). Bu yeni kavramı savunanların hedeflerinden biri, temsilci demokrasinin yerleşik ve sürekli gerileyen prosedürlerinin ötesinde, kabul görmüş sivil katılım kavramını genişletmektir (Magnetite, 2003).

Giddens'a göre, küreselleşen dünyada ulusal devletlerin gücünün azalmasıyla birlikte ekonomik alanın hakimiyetinin devam etmesi hem devletin hem de vatandaşların sivil hak ve sorumluluklarının yeniden yapılandırılmasını gerektirmektedir (Hammer, 2004: 144). Demokratik kendi kendini yönetme konusu hakkındaki tartışmaların odaklandığı konulardan birini de yurttaş bilgisindeki eksiklik oluşturmaktadır (McCabe vd., 2014: 1). Önemli bir sosyal sermaye teorisyeni olan Robert Putnam (1993) gibi, Latham da refah ve sosyal katılımı sosyal sermayenin varlığıyla eşdeğer görmektedir. Yurttaş yalnızlığı hakkında mantıklı bir tartışma yapılmasının önündeki engeller, sadece bu ve diğer birçok soruya ilişkin ampirik araştırmaların eksikliğinden kaynaklanmıyor (McCabe vd., 2014: 2). Türkiye gibi patrimonyal devlet (devlet baba) geleneğinden gelen toplumlar, bilinçaltında "muhatap bir devlet" in her daim var olmasını isteyebilecektir. HES yapımındaki yönetim faaliyeti içerisinde mevcut olan, özel sektör-devlet- sivil toplum ilişkisinde, devletin geri çekilerek sivil toplum ve özel sektörü karşı karşıya bırakması sonucu, STK/halk muhatapsız kalma durumuna düşebilecektir. Netice olarak Yurttaş Yalnızlığı olarak tanımlanan durum ortaya çıkabilmektedir. Anomik ve kuralsız bir sivil toplum kendine de zarar verebilmektedir (Tosun, 2001: 163). Yurttaş yalnızlığının varlığı, sistemin seçmenlerin marjinalleşmiş kesimlerini haklarından mahrum etmeye devam etmesi nedeniyle, bu kesimlerin zamanla

daha da marjinalleşebileceği anlamına gelir (Lo, 2019: 113). Sivil toplumdaki boşluklar, sadece mevcut kaynaklarla doldurulabilecek kaynak veya bilgi eksikliğinden ibaret değildir (Lo, 2019: 114). Demokratik bir devletin sigortası olarak gösterilebilen sivil toplumun sigortası da devlet olarak karşılık bulduğu kabul ediliyorsa (Tosun, 2003: 239), idari ve hukuki kuralların etkinliğinden ve bağlayıcılığından da söz edilebilir. Dahası, Halk ile iletişimin kopuk olduğu, iyi yönetim ilkelerinin işletilemediği süreçler marjinal gurupların işin içerisine girmelerine neden olabilir (Doyle, 2008: 5). STK’ların karışmış oldukları radikal-şiddet içeren eylemler de STK’ların halkın gözündeki itibarını zedelemekte, STK’ları “öldürmektedir” (Lu, 2007: 62). STK’lara katılım azalabilir ya da marjinalleşerek güven kaybına uğrayabilirler. Yurttaş Yalnızlığı kavramı, iki farklı şekilde de görülebilir (Lockwood, 1996: 537-539):

Güç Eksikliği: Güç eksikliği, vatandaşların toplumdaki diğer aktörler karşısında her tür demokraside ve karar alma sürecinin her aşamasında her zaman sınırlı kalmasıdır (Magnetite, 2003). Aslında devletin sahip olduğu yasallık, otorite ve meşru güç kullanabilme yetkisi gibi anayasal yetkilerini, toplumdaki belli kişi ya da gruplar karşısında kullanmama durumuna aynı zamanda yozlaşma da denebilir. Güç eksikliği için verilebilecek en klasik örnek, işverenlerin-şirketlerin üstün pazarlık gücü sayesinde geçersizleştirilen, gündelik işçilerin eşit ve özgür bir anlaşmaya girebilmeleri haklarıdır. Meşru/olması gereken durum ve hali hazırdaki güç dengesizliğinden kaynaklanan durum arasındaki uyumsuzluğun düzeltilmesi bir takım yasal ve politik gücün kullanılması sayesinde başarılmıştır. Dolayısıyla, HES projelerinin yapımı sırasında, yerel halk ve STK’ların, yatırımcı şirketlerle arasındaki uyumsuzlukların giderilmesi için, üstün bir otoritenin varlığı gerekebilir. Daha az bilinen ancak aynı derecede önemli olan bir diğer husus, sivil toplumun güçlendirilmesinde yaşanan eksiklik olarak gösterilebilir (Levinson, 2010). Sivil katılımdaki eşitsizliklere eksiklik yaklaşımı benimseyen akademisyenler, marjinal grupların üyelerinin katılımını bastırmak için çeşitli sosyal yapıların kesişimini sıklıkla kabul etseler de katılımın başarısızlığını yine de bu toplulukların kendisinde ararlar (Mirra ve Garcia, 2017).

Yalnızlaştırma: Yalnızlık duygusu umutsuzluk ve mutsuzluk içerip bireye acı veren bir durum olmasıyla yalnız olmayı isteme durumundan ayrılır (Seçim vd., 2014: 202).. Vatandaşları karar alma sürecine dâhil etmenin somut değerini göstermek ve bunu başarıyla savunmak için deneysel kanıtlara ihtiyaç vardır ve bu konuda normatif değerler ikna edicidir, ancak deneysel kanıtlar daha ikna edicidir (Callahan, 2007: 1183). İkincil yalnızlık ya da yalnızlaştırılma, yurttaşları devlet tarafından verilen bir kararı ya da uygulamaya konan bir kamu politikasını uygulamak istememelerinden kaynaklı yalnızlaştırılmaları veya ötekileştirilmeleri durumudur. Yurttaşlık kavramının, uygun ve açık bir içeriğinin olmaması durumudur. Bu durum maddi ve manevi olarak kavramın içinin eksik bırakılmasından kaynaklanmaktadır. Buradaki yurttaş yalnızlığı durumu, sadece ikinci dereceden kaynakların hak sahipleri için meşru tahsisi değil, aynı zamanda onları ikinci sınıf vatandaş olarak gören bir sistem içerisinde sosyal hakların kullanımıyla oluşan bir durumdur. Karşılaşılan bu olgu, azınlıkların hissettiklerinden farklıdır ve ayrılır. Stigmatization toplumda devlete muhtaçların durumunu çok ya da az alçaltan güçlü bir terimdir. Çünkü o, faydanın doğasına göre değişen bir tutumu ifade eden aşağılayıcı bir durumdur. HES yapım süreçlerinde, iyi yönetişimin işleyebilmesi öncelikle tarafların ikincilleştirilmemesine bağlanabilir. Bu anlamda ikincil yalnızlık, yurttaşlar için bir itibarsızlaşma olgusuna dönüşerek, kişinin yönetim sürecinde yer aldığı diğer aktörlerle olan ilişkilerini de olumsuz yönde etkileyebilir. Çünkü kendini diğerinden daha önemsiz gören bir aktör için, iyi yönetim süreç ve ilkelerinin bir öneminin olmadığı ifade edilebilir. Süreçte, yerel halkın bir vatandaş olarak hak ve sorumlulukları olduğu hissettirilmelidir.

Güç sahibi olan/kabul edilen devletin, kendini hissettiremediği/göstermediği bazı durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu gibi durumlarda, yurttaşlar otorite sahibi olan devleti muhatap ve güvence olarak görememektedir. Yapılacak faaliyetle ilgili olan kuruluşlar, örneğin özel sektör, süreci yönetme yoluna gidebilmektedirler. Yöre halkı, gerek özel sektöre karşı ön yargılardan, gerekse özel sektörün keyfi uygulamalarından kaynaklanabilecek sorunlarla karşılaşılabilir. Diğer taraftan, tüm bunlar yaşanırken dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise, toplumsal beklentiler ve çevrenin sürdürülebilirliğidir. Vatandaşlar, kendileriyle ilgili konularda hem

bilgi hem de etki sahibi olmak isteyebilirler. Bunu yapacak mekanizmaların olmadığı durumlarda, yasal ya da yasal olmayan alternatif yöntemler bulabilir ya da mekanizmalar geliştirebilirler. İdeolojik ya da başka gerekçelerle, HES projelerindeki muhataplarının doğrudan devlet olmasını da istemektedirler. Dolayısıyla, HES projelerine farklı tepkiler verebilirler.

5.5. HES Yapım Sürecinde İyi Yönetişim Önündeki Engeller

İyi yönetim uygulamalarında, aktörlerin tutumlarından kaynaklı sorunlarla karşılaşılabilir. Aynı zamanda, yönetim ilkelerinin tek tek incelemesi yapıldığında, ayrı birer uygulama sorunuyla karşılaşılacağı da ifade edebilir. HES yapım sürecinde, yerel/STK dışındaki aktörlerin yönetişimi söylemlerinde kullanmaması da süreçteki sorunlardan biri olarak algılanabilir (Emrealp, 2009: 147). Sonuç olarak, iyi yönetim ilkelerinin her birinin uygulanması kendi başına birer sorun olabilmekle beraber, bu ilkelerin uygulanması sırasında yaşanan sorunlar, HES yapım sürecinde iyi yönetim ilkelerinin uygulanamamasına da sebebiyet verebilir.

Genel olarak, yönetim uygulamalarında karşılaşın sorunlar, HES yapım sürecinde karşılaşılan yönetim uygulamalarındaki sorunlarla paralellik gösterebilmektedir. Nitekim Torfing ve Triantafillou'nun yönetişimi ve NPG'yi ele almış oldukları çalışmalarında, yönetim sürecini, aktörleri ve aktörlerin işlevlerini tanımladıktan sonra, karşılaşılabilecek sorunları yedi maddede sıralamaktadır (2013: 17-20):

- *Vatandaş isteksizliği*; Yönetişimin, yönetim sürecinde aktör ve paydaş olarak nitelendirdiği vatandaşın geleneksel rollerinde kalmak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Vatandaşların katılım ve işbirliği süreçlerine ilgileri yoktur. Vatandaşın yönetim sürecinde aktif olarak rol alma konusunda gönülsüz olduğu bir durumu ifade etmektedir.

Halkın karar alma süreçlerine katılmak istememesinin arkasında, vatandaşların gerekli demokratik pratiklere sahip olmadığı ve toplumsal öğrenmenin bu konuda gerekli olduğu fikri yatmaktadır (O'faircheallaigh, 2010: 23).

Özellikle, çevreyle ilgili konularda, vatandaşların tavır ve davranışlarını yönlendirmek yalnızca yasalarla "şunu yap, bunu yapma ya da buna hakkın var"

gibi düzenlemelerle, etik ve derin bir kültürel birim olmaksızın, sağlanamaz (Steward, 1995: 72). Yönetişim aktif vatandaşlıkla yakın ilişkili olan bir kavramdır. Aktif vatandaşlık, birey bir faaliyetten ister etkilensin ister etkilenmesin, göstermesi gereken tutum ve davranışı ifade etmektedir (İbrahim Yıldırım, 2004: 198). Yukarıdaki ifadeler bizi, vatandaşlarımızın bir bölümünün halen, geleneksel seçmen vatandaş rolünü sürdürdüğü ve kendini ilgilendiren mevzularda aktif vatandaş rolünü henüz benimsemediklerine götürebilir.

Katılımcılar arasındaki eşitsiz güç dağılımı veya ayrışma; Yönetişim sürecinde vatandaşlar arasında ya da vatandaşları temsil eden STK'lar içerisinde belli bir grubun veya düşüncenin daha ağırlıkta olması durumunda, yönetim sürecinde vatandaşın katılımının gücü konusunda sıkıntılar yaratabilmektedir.

- *Kamu ve özel sektör arasındaki güç farkı;* Yönetişim, kamu ve özel sektör etkin işbirliği ve iletişim önermektedir. Bazı durumlarda, kamu kurumları ya da hükümetler ellerindeki yürütme gücünü kullanarak, bunu özel sektör üzerinde baskı aracı olarak kullanarak, kendi isteklerini dikte edebilmektedirler.
- *Farklı yönetim kademeleri arasında hiyerarşiden kaynaklı problemler;* Yönetişim sürecinde, özellikle yerel yönetimlerin süreçte aktif olmasının gerekli olduğu hem DB ve IMF tarafından hem de AB tarafından vurgulanmaktadır. Fakat bazen yerel yönetimler siyasi kaygılar ya da baskılardan dolayı merkezi yönetimin isteği yönünde hareket edebilmektedir.
- *Probleme bakış;* Yönetişim sürecinde yaşanabilecek sıkıntıların tespiti ya da bu sıkıntıların kim tarafından tespit edileceği veya kim tarafından problem olarak nitelendirildiği ve yine kim tarafından çözüleceği sorunuyla karşılaşmaktadır.

Genel olarak, HES sürecinde yaşanan sıkıntılarda sorunun birden fazla tarafının olduğu, birden fazla aktör tarafından problemlerin farklı şekilde sıralandığı ve yine problemlerin çözümünde bu aktörlerin birlikte çalışmasıyla sağlanabileceği yönünde izlenimler elde edilmiştir. Birçok STK, her türlü HES inşaatına farklı gerekçelerle karşı çıkmaktadır. STK'lar, HES'lere karşı olma gerekçelerini sıraladıktan sonra; STK'ların, genel itibarıyla alternatif bir

projelerinin olmadığı ifade edilebilir. HES karşıtı vatandaşların, yetkililerin sürecin ilk baştan, kendileriyle iletişime geçtikleri ilk andan itibaren, yani HKT'lerden başlayarak sürecin yanlış olduğu yönünde ifadeleri mevcuttur.

- *Problem çözme kapasitesi;* Yönetişim sürecinde, aktörler problemle karşılaştıklarında, beraberce yine iletişim ve işbirliği içerisinde görüş alışverişi yaparak problem çözme kapasitelerini artırabilirler.

64. Hükümet Başbakanı Ahmet DAVUTOĞLU, Örneğin; Yeşil Yol için karşılaşılan sorunların üstesinden gelmek için "gelin beraber tartışalım sorunları çözelim" şeklinde beyanlarda bulunmuştur. Fakat daha eski bir geçmişi olan, HES yapım sürecinde karşılaşılan sorunların çözüme kavuşturulması adına "karşılıklı" denilebilecek bir mekanizma bulunmamaktadır.

- *Hesap verebilirlik;* Yönetişim süreçlerinde gerek yasalardan kaynaklı zorlayıcılığın bulunmaması gerekse demokratik kültürün bu konudaki eksikliği sorun yaratabilmektedir. Cevap verebilirlik sorununun da bu nedenlerden kaynaklandığı söylenebilir.

Son olarak yedi maddeye ekleyebilecek, iyi yönetim önündeki bir diğer engel de, geleneksel iktidar-muhalefet ilişkisinden kaynaklı bir sorun olarak; *Türkiye'deki geleneksel iktidar-muhalefet ilişkisi*. Türkiye'deki siyasi kültürün tesir etmiş olduğu yönünde ifade edilebilecek, muhalefet-iktidar ilişkilerinin getirmiş olduğu diğerini kötüleme algısının, iyi yönetim sürecinin önündeki engellerden bir tanesini oluşturduğu ifade edilebilir.

Algı kaynaklı olarak, muhalefet açısından değerlendirildiğinde, siyasi anlamda muhalif olan kişilerin, iktidarın yapacağı her türlü eyleme karşı sorgusuz sualsiz muhalif davranmaları durumuyla karşılaşılabılır. İktidar tarafından bakıldığında ise, muhalefetin haklı ya da haksız her türlü istemi, sırf muhalefet oldukları için dikkate alınmayabilir. HES yapım süresinde, kayıt dışı olarak görüşme yapılan az sayıdaki kişi; “*Adalet ve Kalkınma Partisi yapmasında kim yaparsa yapsın ya da onlar Cumhuriyet Halk Partili, komünist vs. her zamanki işlerini yapıyorlar*” şeklinde ifadelerde bulunmuşlardır. Bu tür yaklaşımlar, soruna ve çözüme odaklanamamaya sebep olabilir. Ortaya çıkan tablo, HES projelerindeki sorunlara çözüm üretmek adına yapılan

faaliyetlerden çok, fikri ve siyasi hesaplaşma ve tartışma olarak değerlendirilebilir.

SONUÇ

Türkiye’de, 2002’den sonra yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına yönelik faaliyetlerin hızlandığı ifade edilebilir. 58. Hükümet Programı’nda (2002), enerji konusunda Türkiye’nin bölgesel güç olması hedeflenmiş ve enerji üretiminde yerli ve yenilenebilir enerjiye ağırlık verileceği belirtilmiştir. 60. Hükümet Programı Eylem Planı’nda (2008), yenilenebilir enerji kaynaklarından azami derecede faydalanmak amaç edinilmiştir. 61. Hükümet Programı’nda (2011), cari açığı daha düşük seviyelere indirmek ve enerjide dışa bağımlılığı azaltmak adına yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarının, enerji arzı içerisindeki payının artırımının amaçlandığı görülmektedir. 64. ve 65. Hükümetin Program’larında (2015-2016) “Hızlı kalkınan bir ülke olarak mevcut enerji kaynaklarımızın Türkiye’nin ihtiyacını karşılamadığı, bundan dolayı enerji ihtiyacımızın karşılanmasına yönelik olarak yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarımızın mümkün olan en yüksek seviyede harekete geçirilmesi atılacak adımlardan biridir” şeklinde ifadelerle yer verilmiştir. Yine aynı programda, enerjinin çevresel etkilerinin asgariye indirilmesi amaçlanmakta ve enerjinin stratejik bir konu olduğu vurgulanmaktadır.

Her aktörün süreç içerisinde iyi niyetli çabalarda bulunması gerekmektedir. Hukukun üstünlüğü, şeffaf, hesap verebilirlik ve cevap verebilirlik, etik ve katılım ilkelerine uygun bir şekilde devam eden iyi yönetim süreçleri sonunda yapılmak istenen HES projelerine karşın bir duruş olsa dahi, projenin yapılması ve üretime geçilmesi gerekmektedir. Çünkü iyi yönetim kendine has ilkeleri olan ve bu ilkelerin etkin olarak kullanılmasını gerektiren bir süreci ifade ettiği kadar çıktılara da önem vermektedir. Böyle bir süreç sonunda, eğer halen bir karşı çıkış mevcut ise, bu durum ya yönetim kültürünün halk veya STK’lar arasında tam olarak içselleşemediğinin bir nedenidir ya da ideolojik açıdan farklı hesapları ve amaçları olan grupların faaliyeti olarak değerlendirilebilir.

Türkiye’de bazı HES projelerinin ÇED raporlarından kaynaklı sorunlar, HES’lerin sürdürülebilir enerji üretimi araçları olduğu yönündeki olumlu duruma zarar vermektedir. Ayrıca HES projelerinde, iyi yönetim sürecindeki aktörlerin etkin iletişimi sayesinde, teknolojik yeterliliklerde göz önüne

alınarak çözülebilecek sorunların; kalkınma mı-çevre mi ikilemine ya da bunların birbirlerinin ikamesi mi anlayışına mahal bırakmadan çözümü sağlanmalıdır. ÇED'lerin canlı yaşamına ve çevrenin diğer unsurlarına olan etkilerinin yeterince değerlendirilemediği durumlarda, HES'lerin vatandaşlar ve STK'lar tarafından sürdürülebilirlik adına eksik, hatta çevresel anlamda zararlı projeler olarak görülmesine neden olmaktadır. HES projelerinin, özellikle çevresel sürdürülebilirlik anlamında neden olduğu olumsuzluklar, yönetim sürecine, başta STK'lar ve yerel halk olmak üzere kuşkuyla bakılmasına neden olmaktadır. Bu durum ÇED raporlarının yapılış nedeninin neler olduğu düşünüldüğünde iyi yönetim ilkelerinden biri olan, hukuka uygunluk ilkesiyle de örtüşmemektedir. Sürdürülebilir şekilde doğal kaynakların kullanılması öncelikle yasalara ve amacına uygun olarak hazırlanmış ÇED raporları vasıtasıyla sağlanabilir. Daha sonra, ÇED'de eksik olarak görülen kısımlar, yönetim sürecindeki aktörlerin katılımıyla mümkün olduğunca giderilebilir.

KAYNAKÇA

- Adaçay, F. R. (2014). Türkiye için enerji ve kalkınmada perspektifler, *Ankara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 87-103.
- Albayrak, B. (2017). Bağımsız enerji güçlü Türkiye. <http://www.sabah.com.tr/ekonomi/2017/03/31/bagimsiz-enerji-guclu-turkiye>, (Erişim Tarihi: 31.03.2017).
- Bakır N. N. (2005). Türkiye'nin hidroelektrik potansiyeli ve avrupa birliği perspektifinden elektrik üretme politikaları. <http://www.ere.com.tr>.
- Aitken, M. (2010a). Why we still don't understand the social aspects of wind power: a critic of key assumptions within the literature. *Energy Policy*, 38, 1834-1841.
- Aitken, M.(2010b). Wind power and community benefits: challenges and opportunities. *Energy Policy*, 38, 6066-6075.
- Alıca, S. S.(2011). Çevresel etki değerlendirmesinin yargı kararları çerçevesinde irdelenmesi. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15 (3), 97-130.
- Brown, T. L. ve Potoski, M. (2003). Contract-management capacity in municipal country governments. *Public Administration Reviews*, March-April, 63(2), 153-164.
- Budak, Y. (2025). Yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneğinde ampirik bulgular, *RESP*, 4(1), 93-103.
- Bora, Tanıl (1988). *Yeşiller ve Sosyalizm* İstanbul: İletişim Yayınları.
- Callahan, K. (2007). Citizen participation: models and methods. *Intl Journal of Public Administration*, 30, 1179-1196.
- Carver, S. ve Peckham, R. (1999). Using gis on the internet for planning. (Ed. H. Stillwell, J.C. Gaertman ve S. Openshaw), *Geographical Information and Planning*, Springer-Verlag, içinde (371-390).
- Chavez, B. V. ve Bernal, A. S. (2008). Planning hydroelectric power plants with the public: a case of organizational and social learning in Mexico. *Impact Assessment and Project Appraisal*, 26 (3), 163-176.
- Cristobal, J.R. S. (2011). Multi Criteria decision making in the selection of a renewable energy project in Spain: the vikor method. *Renewable Energy* 36 (2011), 498-502.

- Cossu, R. (2009). The economics of municipal solid waste management. *Waste Management*, 29 (2615-2617).
- Gross, C. (2007). Community perspectives of wind energy in Australia: the application of a justice and community fairness framework to increase social acceptanc. *Energy Policy*, 35, 2727-2736.
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2015). ÇED süreci akım şemaları, <https://www.csb.gov.tr/gm/ced/index.php>, (Erişim Tarihi: 12.04.2016).
- ÇOB (2006). Çevresel etki değerlendirmesi sektörel rehberi. *T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ÇED Rehberi*, <http://www.csb.gov.tr/gm/ced/index.php?Sayfa=sayfaicerik &Id=673>, (Erişim Tarihi: 13.08.2015).
- ÇOB (2011). Çevre ve temiz enerji: hidroelektrik. http://www.dsi.gov.tr/docs/hes-su_kullan%C4%B1manla%C5%9Fmalar%C4%B1/yonetmelik-ekler.pdf?sfvrsn=0, (Erişim Tarihi: 12.10.2014).
- Dedeurwaerdere, T (2005). The contribution of network governance to sustainable development. *Les Seminaires de I'ddri*, 13, http://www.iddri.org/Evenements/Seminaires-reguliers/s13_dedeurwaerdere.pdf, 1-13, (Erişim Tarihi: 09.11.2014).
- Dore, J. and Lebel, L. (2010). Deliberation and scale in mekong region water governance. *Environmental Management*, 45 (7).
- Dos Santos, A. F. (2004).Salto caxias hydroelectric power plant consultation proses and public participation a real tool for sustainable development, http://www.un.org/esa/sustdev/sdissues/energy/op/hydro_fonseca_santos.pdf, (Erişim Tarihi: 10.12.2016).
- Doyle, J (2008). Public participation: principles and best practices for british Columbia. *Office of the Auditor General*, ISBN: 987-0-7726-6075-6.
- DSİ (2014). 2014 yılı faaliyet raporu. www.dsi.gov.tr/docs/stratejik-plan/dsi-2014-faaliyet-raporu.pdf?sfvrsn=2, (Erişim Tarihi: 24.01.2015).
- Emini, F. T. (2013). Sivil toplum kuruluşlarının politika belirleme sürecindeki rolü: tüsiad örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36.

- Emrealp, Sa (2009). Yerel kalkınma yönetişimi bağlamında Türkiye yerel gündem 21 programı. *Yerel Kalkınma Yönetişimi Uluslararası Konferansı*, İstanbul: Atak Matbaa, 138-150.
- Enerji Enstitüsü (2016). Karadeniz’de 108 hes’in yapımından vazgeçildi. <http://enerjiensitüsü.com/2016/09/23/karadenizde-108-hes-in-yapimindan-vazgecildi/>, (Erişim Tarihi: 22.12.2016).
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2011). 2012 plan ve bütçe komisyonu sunuş konuşması. http://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2f1%2fDocuments%2fBütçe%20Konuşması%2f2012_Genel_Kurul_Konusmasi.pdf, (Erişim tarihi: 08.12.2013).
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2016) 2015 yılı faaliyet raporu, <http://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2f1%2fDocuments%2fFaaliyet%20Raporu%2f2015.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.07.2016).
- Eren, A. (2005). Özgürlükler mekânı olarak kamusal alan. *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9 (3-4), 95-124.
- Ertan, B. (2004). 2000’li yıllarda çevre etiği yaklaşımları ve Türkiye. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1 (3).
- Eser, Y. L. ve Polat, S. (2015). Elektrik üretiminde yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına yönelik teşvikler: türkiye ve iskandinav ülkeleri uygulamaları. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 12, 201-225.
- Evers, As (1998). Consumers, citizens and coproducers- a pluralistic perspective on democracy in social services. (Ed: Gaby flösser ve Hans-Uwe Otto), *Towards More Democracy in Social Services: Models and Culture of Welfare*, Berlin: Walter De Gruyter Academic Publishing, 43-52.
- Faur, L. D. (2005). The global diffusion of regulatory capitalism. *ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 598, 13-32.
- Firidin, E. (2021). Hes’lere toplumsal tepki verilmesi konusunda çed ve hkt’lerin rolünün iyi yönetim ekseninde değerlendirilmesi: Artvin ili örneği. *Memleket Siyaset Yönetim*, 36, 36396.

- Gonzalez, D. ve diğerleri (2011). Renewable energy development hydropower in Norway. *Seminar Papers in International Finance and Economics: Paper 1*, ISSN: 2192-4850.
- Gökdemir, M. ve diğerleri (2012). Türkiye’de hidroelektrik enerji ve hes uygulamalarına genel bakış. *Türkiye Mühendislik Haberleri*, 471 (1), 18-26.
- Gökşen, S. (2022). Bir işlev olarak yurttaşlık, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi*, 26(1), 197-232.
- Göregenli, M. (2010). *Çevre psikolojisi: insan mekân ilişkileri*. 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Göymen K. (2010). *Türkiye’de yerel yönetim ve yerel kalkınma*, İstanbul: Boyut Yayınları, ISBN: 9789752306967.
- Gündoğan, E. (2013) Yönetişim: kavram, kuram ve boyutlar, (Ed. M. Akif Çukurçayır ve H. Tuğba Eroğlu), içinde (15-56), *Yönetişim*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Güler, B. A. (2003). Yönetişim: tüm iktidar sermayeye. *Praksis*, 9, 93-116.
- Hammer, S. (2004). Mark latham’s third way: incomesupport, civic renewal and collectivism. *Australian Journal of Social Issues*, 39(2), 143-153.
- Hamsici, Mahmut (2012). *Dereeler ve isyanlar*. 3. Basım, Ankara: Notabene Yayınları, ISBN: 978-605-5513-02-3.
- Haralambopoulos, D.A ve Poladitis, H. (2003). Renewable energy projects: structuring a multi-criteria group decision making framework. *Renewable Energy*, 28, 961 973.
- Harris, J. M. (2000). Basic principles of sustainable development. *Global Development and Environment Institute*, <http://ase.tufts.edu/gdae>, (Erişim Tarihi: 29.03.2014).
- Higgs, G. ve diğerleri (2008). Using it approaches to promote public participation in renewable energy planning: prospects and challenges. *Land Use Policy*, 25, 596-607.
- Innes, J. E. ve Booher, D. E. (2007). Reframing public participation: strategies for the 21st century”. *Planning Theory and Practice*, 5 (4), 419-439.
- International Hydropower Association (2011). A brief history of hydropower. <https://www.hydropower.org/a-brief-history-of-hydropower>, (Erişim 12.07.2013).

- International Institute for Environmental and Development (2009). Environmental Impact Assessment, [www.environmentalmainstreaming.org/documents/EM%20Profile%20No %20-%20EIA%20\(6%20Oct%2009\).pdf](http://www.environmentalmainstreaming.org/documents/EM%20Profile%20No%20-%20EIA%20(6%20Oct%2009).pdf). (Erişim Tarihi: 29.09.2016).
- Johnson, T. (2010). Environmentalism and nımbysism in china: promoting a rules-based approach public participation. *Environmental Politics*, 19 (3), 430 448, ISSN: 0964-4016.
- Kadirbeyoğlu, Z. (2010). Türkiye’de çevre ve sivil toplum kuruluşları, www.obarsiv.com/e_voyvoda_0910.html, (Erişim Tarihi: 17.08.2015).
- Kalder (2012). Basın bülteni. [http://www.kalder.org.imagesHaber_resim_10b89ff177d44aa3a15872e3 7d076b16.pdf](http://www.kalder.org.imagesHaber_resim_10b89ff177d44aa3a15872e37d076b16.pdf). (Erişim Tarihi: 15.3.2016).
- Kantarcı, D. (2010). Antalya’da toplam yağışlar ile yüksek yağışlar arasındaki ilişki'. *Hidroelektrik Santrallerin Ekolojik, Hukuki ve Sosyal Boyutları Paneli*, TMMOB Orman Mühendisleri Odası Batı Akdeniz Şubesi, Antalya 2010.
- Kapucu, N. ve Gündoğan, E. (2013). Yönetişim, ekonomik kalkınma ve demokrasi. (Ed:M. Akif Çukurçayır ve H. Tuğba Eroğlu), içinde (265-294), *Yönetişim*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Karadeniz, V. ve diğerleri (2011). Nehir tipi hidroelektrik santraller ve çevresel etkileri: Reşadiye hidroelektrik santralleri örneği. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 16 (26), 95-114.
- Kaya, A. Y. (2016). Sermaye emek kutuplaşmasının yeniden üretimi: acele kamulaştırmalarda hes’ler. *Sudan Sebepler: Türkiye’de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler*, (Ed. Cemil Aksu, Sinan Erensu ve Erdem Evren), içinde (65-92), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaya, İ. S. (2012). Uluslararası enerji politikalarına bir bakış: Türkiye örneği. *TBB Dergisi*, 102, 268-288.
- Keleş, R. ve Harmancı, C. (2005). *Çevre Politikası*. 5. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R. ve diğerleri (2012). *Çevre Politikası*. Genişletilmiş 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

- Khan, J. (2003), Wind power planing in three swedish municipalities. *Journal Environmental Palning and Management*, Valume 46, 563-581. DOI: 10.1080/0964056032000133161.
- Kocabaş, M. ve diğerleri (2013). HES’ler ve Balıklar. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 6 (1), 128-131, ISSN: 1308-0040.
- Koç, C. (2022). A study on solutions and problems of hydroelectric power plants in the operation. *Sustainable Water Resources Management*, 8(90), 1-11.
- Kocabaş, M. ve diğerleri (2013). HES’ler ve balıklar. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 6 (1), 128-131, ISSN: 1308-0040.
- Köksal, T. G. (2013). Kentsel koruma: kimin için, neden, nasıl?. (Ed.: Ö. Uğurlu, N.Ş. Pınarcıoğlu, A. Kambak, M. Şiriner), içinde (343-373), *Türkiye Perspektifinden: Kent Sosyolojisi Çalışmaları*, 2. baskı, İstanbul: Örgün yayınevi.
- Levinson, M. (2010). The civic empowerment gap: defining the problem and locating solutions. In *Handbook of Research on Civic Engagement*, ed. Lonnie Sherrod, Judith Torney-Purta, and Constance A. Flanagan, 331-361. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Li, W. (2006). Environmental governance: issue and challenges. *Environmental Report: News and Analysis*, 36 (7), 10505-10525.
- Li, W. ve diğerleri (2012), Getting their voices heard: three case of public participation in environmental protection in China. *Journal of Environmental Management*, 98, 65-72.
- Lindhjem ve diğerleri (2015), Landscap experience as a cultural ecosystem in nordic context: concepts, values and decision making, *Nordic Council of Minister*, ISBN: 978-92-893-4239-1.
- Lister, R. (1997). What is citizenship. (Ed. Jo Campling), *Citizenhip: Feminist Perspectives*, NYU Press.
- Lo, J. N. (2019). The dept of civic deficit democratic education. *Multicultural Perspectives*, 21(2), 112-118.
- Lockwood, M. (1996). Civic Integration and class formation. *The London School of Economies and Political Science: The British Journal of Sociology*, 47 (3), 531-550.

- Lu, Y. (2007). Environmental civil society and governance in China. *International Journal of Environmental Studies*, 64 (1), 59-69, ISSN: 0024-7233.
- Magnette, P. (2003). European governance and civic participation: beyond elitist citizenship?.
- McCabe, H. ve Kennedy, S. (2014). Civic identity, civic deficit: the unanswered questions. *Journal of Civic Literacy*, 1(1), 1-7.
- Mendonça, M. ve diğerleri (2009). Stability, participation and transparency in renewable energy policy: lessons from denmark and the United States. *Policy and Society*, 27, 379-398.
- Mercer, C. (2003). Performing partnership: civil society and the illusions of good governance in Tanzania. *Political Geography*, 22, 741-763.
- Mirra, N. Ve Garcia, A. (2017). Civic Participation reimaged: youth interrogation and innovation in the multimodal public sphere. *Review of Research in Education* Volume 41(1), 136-158.
- Ntv (2017). Türkiye'nin elektrik ithalat faturası %36 azaldı. <http://www.ntv.com.tr/ekonomi/turkiyenin-elektrik-ithalati-faturasi-yuzde-36-azaldi,4Zf2qWa7eEW2-FIMwSGI3w>, (Erişim Tarihi: 25.05.2017).
- O'faircheallaigh, C. (2010). Public participation and environmental impact assesment: purposes, implications, and lessons for public policy making. *Environmental Impact* 10.1016/j.eiar.2009.05.001.
- Oliveira, J. ve A. Puppim de ve diğerleri (2013). Green Economy and governance in cities: assesing good governance in key urban economic provesses. *Journal of Cleaner Production*, 58, 138-152.
- Orth, Dd J. ve Maughan, O. E. (1981). Evaluation of the montana method for recommending instream flows in oklahoma stream. *Oklahoma Acedemic Science*, 61, 62-66.
- Özalp, M. ve diğerleri (2010). Artvin'de nehir tipi hidroelektrik santrallerin neden olduğu/olacağı ekolojik ve sosyal sorunlar. III. Ulusal Karadeniz Orman Kongresi, 2, 677-687.
- Özer, D. K. (2009). *Çok taraflı çevre sözleşmeleri*. 2. baskı, İstanbul: USAK Yayınları.

- Peker, Z. (2013). Yenilenebilir enerji gelişmelerinin sosyal boyutu. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (4), 663-691, ISSN: 1302 3284.
- Özer, M. A. (2006). Yönetişim üzerine notlar. *Sayıştay Dergisi*, 63, 59-89.
- Öztürk, T. (2009). Çoruh havzası su kaynaklarını geliştirme projelerinin çevresel etkileri. TMMOB Su Politikaları Kongresi, 220-226, Ankara, ISSN: 978-9944 89-512-5.
- Putnam, R. (1993). The prosperous community: social capital and social life. *The American Prospect Online*, 13, Spring, URL: www.prospect.org/archives/13/13putn.html, 14/12/00.
- Robert, N. C. (2008). The age of direct citizen participation (aspa classics (paperback). ASPA Classics Volume, ISBN: 0765615138.
- Roose, J. M. ve Harris, A. (2015). Muslim citizenship in everyday Australian civic spaces. *Journal of Intercultural Studies*, 36(4).
- Sabah (2016). Türkiye'nin elektrik ithalatı % 46 azaldı. <http://www.sabah.com.tr/ekonomi/2016/08/27/turkiyenin-elektrik-ithalati-yuzde-46-azaldi>, (Erişim Tarihi: 12.09.2016).
- Sagie, A. ve diğerleri (1990). Effect of Participation in strategic and tactical decisions on acceptance of planned change. *the Journal of Social Psychology*, 130 (4), 459-465.
- Seçim, Ö. .I., Alpar, Ö. ve Algür, S. (2014). Üniversite öğrencilerinde yalnızlık: Akdeniz üniversitesinde yapılan ampirik bir araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(48), 200-215.
- Selam, A. A. (2013). Yenilenebilir enerji kullanımı açısından türkiye'nin oecd ülkeleri arasındaki yeri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, EYİ Özel Sayısı, 317-334.
- Semiz, Y. (2014). Anayasa mahkemesi'nin çevre hakkı perspektifi. *Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4 (2), 9-46.
- Sherrod, J. T.P., ve C. A. (2010) *Handbook of Research on Civic Engagement in Youth*. (Ed: A. Flanagan), (1st ed., pp. 331–362). New York, NY: Wiley.

- Sinclair, A. J. ve Diduck, A. P (2016). Reconceptualizing public participation in environmental assesment as ea civics. *Environmental Impact Assesment Rewiev*, 62, 174-182.
- Solangi, Y. A. ve Maggazino, C. (2025). Evaluating financial implications of renewable energy for climate action and sustainable development goals. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 212, 1-19.
- Söderholm, P. ve diğerleri (2007). Wind power development in sweden: global policies and local obtacles. *Rewenable and Sustainable Energy Rewiev*, 11, 365-400.
- Steward, F. (1995). Yeşil zamanlar. (Çev. Abdullah Yılmaz), (Ed: Stuart Hall ve Martin Jacque), *Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişim Çehresi*, Mart Matbaacılık Sanatları Ltd. Şti. Birinci Basım Eylül 1995.
- Strantzali, E. ve Aravossis, K. (2016). Decision making in renewable energy investment: a rewiev, *Renewable and Sustainable Energy Rewiev*, 55, s. 885-898.
- Şahin, Y. (2011). *Kentleşme politikası*. Murathan Yayınları, 2. Baskı, Trabzon.
- Şengül, E. (2017). Türkiye'nin elektrik ithalatı faturası yüzde 34 azaldı. <http://aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiyenin-elektrik-ithalati-faturasi-yuzde-34-azaldi/> 740611, (Erişim Tarihi: 15.05.2017).
- Şimşek, C. (2013). Doğu karadeniz hes projelerinde çekim merkezi haline geldi <http://enerjienstitusu.com/2013/07/12/dogu-karadeniz-hes-projelerinde-cekimmerkezi-haline-geldi/>, (Erişim Tarihi: 28.06.2015).
- TENVA (2014).Türkiye'nin elektrik ithalatı rekor düzeye ulaştı. <http://www.tenva.org/turkiyenin-elektrik-ithalati-rekor-duzeye-ulasti/>, (Erişim Tarihi: 12.11.2015).
- Tafolar, M. (2016). Bakan Berat Albayrak açıkladı: 108 hes projesi iptal. <http://www.milliyet.com.tr/karadeniz-de-108-hes-in-yapimindan-siyaset-2314709/>, (Erişim Tarihi: 30.11.2016).
- Terrados, J. ve diğerleri (2009). Proposal a combined methodology for renewable energy planning: application to a Spain region. *Renewable and Sustainable Energy Rewievs* (13), 2022-2030.
- TMH (2009). Hidroelektrik santrallerin yapımı ile ilgili imo görüşü. TMH, 454(2).

- Topçu, F. H. (2011). Hidroelektrik “santrallerinde” kamu ve özel sektörün rolünün değişimi ve yarattığı sorunlar. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 3(1), 223-247.
- Toprak, Z. (1989). Çevre hakkı ve yerel yönetimler: çevrecilik ve yerel yönetimler. *Amme İdaresi Dergisi*, 22.
- Torfin, J. ve Triantafillou, P. (2013). What's in a name grasping new public governance as a political-administrative system'. *International Review of Public Administration*, 18 (2), 9-25.
- Tosun, G. E. (2003). Sivil toplum. (Ed: Muhittin Acar ve Hüseyin Özgür), içinde (227-258), *Çağdaş Kamu yönetimi I: Konular, Kuramlar ve Kavramalar*, 1. Baskı, İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.
- Trevino, E. ve Carrasco, D. (2016). Good citizenship and youth: understanding global, contextual, and conceptual tensions. (Ed.) Seamus Hegarty ve Leslie Rutkowski, *Good Citizenship for Next Generation*, Springer.
- Tunç, Y. E. (2024a). Kamu eğitim harcamaları ile ne eğitimde ne istihdamda olan genç (neet) oranları arasındaki ilişki. Ege 12. Uluslararası sosyal Bilimler Kongresi, 26-30 Aralık.
- Tunç, Y. E. (2024b). Yaşam memnuniyeti ve sosyal destek arasındaki ilişki: sosyal politika önerileri. International 6th Bursa Scientific Research Congress, December 24-26.
- Turgut, N. (1996). Çevre hukukunda çevreci örgütlere tanınan olanaklar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 45 (1-4), 103-130.
- Tülek, E. (2011). Sudaki Suretler. <https://www.youtube.com/watch?v=zeRUQrNfkJQ>, (Erişim Tarihi: 26.01.2015).
- Twyford, V. ve Baldwin, C. (2006). Compendium of revelan practices: stakeholder participation. United Nations Environment Programme Dams and Development Project, IAP2, www.unep.org/dams/files/Compendium/Compendium.pdf, (Erişim Tarihi: 21.07.2016).
- Uluatam, E. (2011). Türkiye’de hidroelektrik politikalarına ve yatırımlarına bakış. Ekonomik Forum, Aralık, 62-73.
- UNWCED (1987). Our common future/brundland Report. <http://www.undocuments.net/our-common-future.pdf>. (Erişim Tarihi: 10.07.2016).

- UNESCO (1971), Convention on wetlands of international importance especially as waterfowl habitat. <http://www.ramsar.org/sites/default/files/documents/library/manual6-2013-e.pdf>, (Erişim Tarihi: 07.03.2015).
- Uzun, O. (2011). Hidroelektrik santraller (hes) çevre etki değerlendirmesi (çed) Düzce örneği. *Düzce Üniversitesi Orman Fakültesi Ormancılık Dergisi*, 7(2), ISSN: 1306-2182.
- Ürker, O. ve Çobanoğlu, N. (2012). Türkiye’de hidroelektirik santrallerinin durumu (hes’ler) ve çevre politikaları bağlamında değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 65-88.
- Walker, G. (1995). Renewable energy and the public. *Land Use Policy*, 12(1), 49-59, ISBN: 0264-8377/95010049-11.
- Wang, J.-J. ve diğerleri (2009). Review on Multi criteria decision analysis aid in sustainable energy decision making. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 13, 2263-2278.
- Westhaimer, J. ve Kahne, J. (2004). What kind of citizen?the politics of educating for democracy. *American Educational Research JournalSummer*, 41(2), 237-269.
- Woods, N. (1999). Global governance in international oraganization. *Global Governance*, 5 (1), 39-61.
- Wüstenhagen, R. W. ve diğerleri (2007). Social Acceptance of rewenable energy innovation: an introduction to the concept. *Energy Policy*, 35, 268-2691.
- Yang, G. ve Cakhoun, C. (2007). Media, civil society and, the rise of a green public sphere in China. (Ed: Ho, Peter ve Edmond, Richard Louis), içinde (69 88), *Ghina Embedded Activism: Oportunities and Constraints of a Social 320 Movement*, Routledge Studied on China in Transition, London: Routledge, London, ISBN: 9780-415433747.
- Yıldırım, A. (2014). Türkiye’de Yerel yönetişimin uygulanabilirliği ve yerel gündem 21 üzerinden bir inceleme. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), ISSN: 2147-7655.
- Yıldırım, İ. (2004). *Demokrasi, sivil toplum kuruluşları ve yönetişim* Seçkin Yayınları, Ankara, ISBN: 975-347-30-9.

YBT Enerji (2011). HES nedir?. <http://www.ybtenerji.com/h304droelektr304k-santraller-hes.html>, (Erişim Tarihi: 25.02.2017).

ISBN: 978-625-378-506-2